

Иоганн Вольфганг Гёте

Ёш Вертернинг изтироблари

@e_kutubxona

https://telegram.me/e_kutubxona

A decorative border made of black, swirling floral and vine motifs, framing the central text and emblem.

**Die Leiden
des jungen
Werthers**

**ЁШ ВЕРТЕРНИНГ
ИЗТИРОБЛАРИ**

Шўрлик Вертернинг кечинмаларига тегишли нима топишга эришган бўлсам, авайлаб тўпладим ва буни Сизга манзур эта олсам, мендан миннатдор бўларсиз, деб ишонаман. Сиз унинг зукко қалби олдида ҳурмат ва эҳтиром билан бош эгарсиз ҳамда қисматига аччиқ куз ёши тўкарсиз.

Худди шундай кўргуликка дучор бўлган инсон, унинг изтиробларидан сен ҳам паноҳ топ. Агарда ўз айбинг ёки тақдир ҳукми билан ўзингга яқинроқ дўст топа олмансанг, майли, шу китобча сенга ҳамроҳ бўла қолсин.

1771 йилнинг 4 майи

Кетганимдан бирам хурсандманки! Қимматли дўстим, инсон қалби нима деган нарса! Юрагимга ғоят яқин, сендай севикли дўстимни ташлаб кетдим-у, яна бундан мамнунман-а! Биламан, бунинг учун мени кечирасан. Ахир, ортикча шўхликларим ўз-ўзимни чалғитиш учунгина ўйлаб чиқарилмаганмиди? Бечора Леонора! Барибир мен бунда айбдор эмасдим. Опасининг ўзига хос латофатига махлиё бўлиб вақт ўтказган пайтларимда шўрлик Леонора қалбида эҳтирос уйғонган бўлса, менда нима айб? Лекин барибир... менинг мутлақо айбим йўқми? Ахир, мен унинг хисларига эрк бермадимми? Гарчи ноўрин бўлса-да, биз гоҳида калака қиладиган энг соф хис-туйғулардан юпанмас эдимми? Ахир, мен... ох, инсон ўз-ўзидангина ҳам қила олади! Азиз дўстим, сенга ваъда бера-

манки, мен ўзимни тузатаман, энди аввалги одатимни ташлайман, пешонага ёзилган турли кўргуликларни қайта эслаб ўзимни-ўзим қийнамайман. Энди бугунги кундан лаззатланаман, ўтмиш эса ўтмиш бўлиб қолаверади. Албатта, ҳақсан, азизим, одамлар, – ким билади дейсан, улар нима учун бундай яратилган, – ўтмишдаги қора кунларни ҳадеб эслайвермай, бугунги кун ҳаловати билан яшасалар эди, камроқ қийналган бўлур эдилар.

Агар малол келмаса, онамга айтиб қўйсанг, унинг топшириғини бажонудил адо этиб, уни бундан тез орада воқиф қиламан. Холамникида бўлдим, у таъриф этганларидек заҳар хотин эмас, аксинча, қатъиятли, кўнгли очиқ аёл экан. Мен унга бизга тегадиган мероснинг кечиктирилганлигидан онамнинг ранжиганини айтдим. У хотиржамлик билан, барча шарт-шароитни тушунтириб, шулар бажарилган тақдирда, бизга ўзимиз талаб қилган мол-мулкдан ҳам зиёдроғини беришга рози эканлигини билдирди... Тўғриси, ҳозир бу ҳақда ёзишни мутлақо истамайман, онамга айтиб қўй: ҳаммаси жойида бўлади. Мен эса, азизим, бу курук сафсатабозликдан шу нарсага тўла қаноат ҳосил қилдимки, мубҳамлик ва калтафаҳмлик дунёга макр ва адоватдан кўра кўпроқ низо уруғини сочади, ҳар ҳолда кейингилари камроқ учрайди.

Умуман, бу ерда кайфиятим кўнгилдагидек. Тан-ҳолик – бу жаннатмисол ўлкада юрагимга бебаҳо дармон, кўпинча маъюслик чулғаган қалбимни фасллар келинчаги бўлган баҳор сахийлик билан илитади. Ҳар бир дарахт, ҳар бир бутоқ бамисоли гулдастадек туюлади ва хушбўй ҳидлар денгизида сузиш ҳамда улардан лаззатланиш учун капалак бўлиб қолгинг келади.

Шаҳарнинг ўзи унчалик диққатни тортмайди, бироқ унинг гўзал табиатини тасвирлашга сўз топилмайди. Мана шу гўзаллик марҳум граф М.ни бири-бирига ғаройиб тарзда туташиб кетган ҳамда хушманзара водий касб этган тепаликлардан бири устида

боғ барло этишга ундаган. Боғ жуда оддий кўринса-да, унга киришинг ҳамоно бу соҳибкор меҳнатининг маҳсули эмас, балки туйғуларга бой, ўзига ором истаган бир инсон орзусининг рўёби эканлигига ишонч ҳосил қиласан. Унинг мен учун қадрли бўлиб қолган кўхнагина шийпончасида ўтириб, марҳум хотираси учун бир неча томчи кўз ёши тўкиб олдим. Бу айвонча унинг ҳам севимли жойи эди. Яқинда мен шу боғнинг хўжайини бўламан. Бир неча кун ичидаёқ боғбон менга илтифот билан қарай бошлади ва, ўйлайманки, унинг бу илтифоти жавобсиз қолмайди.

10 май

Дилни яйратувчи мўъжизакор баҳор субҳидами сингари самовий тетиклик бутун борлиғимни ром этган. Мен тамоман ёлғизман ва ўзимга ўхшаш кишилар учун бунёд этилган бу ўлкада кайф-сафо қиялман. Шундай бахтлиманки, дўстим, ором оғушига шу қадар сингиб кетганманки, бундан санъатим зарар кўрмоқда. Бирон чизик ҳам чизолмаяпман, бироқ мен санъатни ҳеч қачон шу лаҳзалардагидек чуқур ҳис этолмаган эдим.

Кўркам водийдан ҳовур кўтарилиб, тушки куёш нимқоронғи қалин ўрмон устида турган ва якка-ярим нурлари унинг қадам етмас оралиғига ёриб кирган чоқда, мен жўшқин анҳор бўйида, ўсиқ ўтлар устида ётганимча ердаги минглаб ажойиботларга ҳайрат билан боқаман; ўт-ўланлар орасида ғимирлашган митти мавжудотларнинг, сон-саноксиз курт-кумурсқаларнинг юрагимга яқинлигини ҳис этаман; бизни шу йўсинда Яратганнинг қудратини, мутлақ ҳузур-ҳаловат оғушига етакловчи Худо таолонинг ҳозирлигини сезаман. Кўз олдим қоронғулашиб, теварак-атроф ва само ўз тасвирини севгилим қиёфаси сингари қалбимга жо этганида – ўшанда, азизим, мени бир туйғу қамраб олади-да: «Эҳ, буни ифодалай олсам эдим, юрагимда туғён урган нарсани тўлалигича қоғозга тушира олсам эдим, қалбим мутлақ Худонинг акси

бўлганидек, бу ҳам менинг қалбимнинг акси бўларди!..» — дегим келади. Йўқ, йўқ, дўстим... Бундан ожизман, бу воқеаларнинг сеҳрли улуғворлиги мени мағлуб қилади.

12 май

Бу ўлкада алдамчи рухлар ҳукмронми ёки бутун борлиқни кўзимга бамисоли жаннат қилиб кўрсатаётган ҳавойи ҳиссиётлар қалбимни эгаллаб олганми, билмайман. Шундоққина шаҳар четида бир булок бор, бу булокқа мен худди Мелузина¹ ва унинг сингиллари сингари боғланиб қолганман. Кичик тепалиқдан қуйроққа тушсанг, йигирматача зинапоя сени чуқур ғорга бошлаб келади, у ердаги мрамор қояда зилол чашма қайнайди. Бу жойни юқоридан ўраб турган пастаккина девор, кўкка бўй чўзган улкан дарахтлар, салқин ҳаво — буларнинг барчасида аллақандай жозибадор ва сирли куч бор! Ҳар куни соатлаб шу ерда ўтираман. Шаҳар қизлари бу ерга келиб, сув олиб кетишади, бундай оддий ва зарурий юмушдан ўтмишда ҳатто шоҳ қизлари ҳам тортинишмаган. У ерда ўтирганимда, патриархал ҳаётга хос тасаввурлар: ота-боболаримизнинг қайлиқлари билан қандай учрашганлари ва қудуқ ёнида никоҳ ўқитганлари ҳамда қудуқлар ва булоклар атрофида айланишган раҳмдил рухлар худди ҳозир содир бўлаётгандек кўз олдимда гавдаланади. О, жазирама ёз кундаги узоқ сайрдан сўнг салқин булок бўйида роҳатланиш нималигини ўз бошидан кечирмаган киши буни қаёқдан ҳам билсин?

Мендан, китобларингни юборайми, деб сўрабсан. Азизим, Худо ҳаққи, сендан ўтинаман, улардан мени халос эт! Мени руҳлантиришларини, далда беришларини истамайман; шусиз ҳам юрагим ҳаяжондан холи эмас. Менга ҳазин кўшиқ керак, бу жиҳатдан Ҳомеримга қиёс топиш мушкул. Кўпинча ўзимдаги

---

¹ *Мелузина* — француз афсонасидаги ярим аёл, ярим балиқ шаклидаги сув париси (тарж.).

беҳад жўшқинликни босишга уринаман: менинг қалбимдек ҳар мақомга тушиб турадиган қалбни кўрмаган бўлсанг керак. Азиз дўстим! Сенга буни айтиб ўтиришнинг ҳожати борми, ахир, кайфиятимнинг маъюслиқдан қизиққонликка, ҳузурбахш хаёлпарастликдан ҳалокатли эҳтиросга ўтиб туришига озмунча тоқат қилганмисан? Мен ўз қалбимни шунинг учун ҳам бемор боладек ардоқлайман; унинг раъйини сўзсиз бажо келтираман. Бу ҳақда гапириб юрма! Шу важдан мени гап-сўз қиладиган ҳам топилади.

15 май

Бу ерлик оддий кишилар, айниқса, болалар, мени аллақачон таниб, севиб қолишган. Олдинига улар билан яқинлашишга уриниб, дўстона сўз қотганимда, кўплар бу бизни мазах қиляпти, деган фикрда мендан юз ўгириб кетишарди. Лекин бундан умидсизланмадим, балки бир нарсани янада аниқроқ ҳис этдим, буни ўзим кўп вақтдан бери сезиб юргандим: жамиятда кўзга кўринган мавқени эгаллаган кишилар гўё обрўдан айрилиб қолишдан чўчигандек, оддий фуқародан ўзларини четга тортадилар; яна шундай беқарорлар ва ичикора нусхалар ҳам топиладики, улар ўзларини гўё оддий халққа илтифот кўрсатгандек тутадилар-у, бу билан ўз калондимоғликларини янада кўпроқ намоёиш қиладилар.

Бизлар ўзаро тенг эмаслигимиз ва тенг бўлмаслигимиз мен учун равшан бўлишига қарамай, таъкидлаб айтаманки, фуқаро олдида обрўсизланишдан кўрқиб, ўзини четга тортишни маъқул кўрганлар рақибидан мағлубиятга учрашдан хавфсираб, пусиб ётган кўрқокдан афзал эмаслар.

Яқинда булоқ бошига борганимда, сув тўла кўзасини пастки зинага қўйиб, чор атрофга қараётган ёш хизматкор қизни кўриб қолдим. Унинг нигоҳи, бирорта дугонам кўриниб қолмасмикин, сувни бошимга олишимга кўмаклашиб юборарди, деган маънони аңлатарди.

– Ёрдамлашиб юборайми, яхши киз? – сўрадим ёнига тушиб, у бўлса хижолатдан қип-қизариб:

– Йўғ-э, жаноб, – дея рад этди.

– Ийманманг!

У бошидаги чамбарини тўғрилади ва мен унга кўмаклашиб юбордим. Қиз ташаккур билдирди-да, зинапоядан юқорига чиқиб кетди.

17 май

Ҳар хил танишлар орттирдим, аммо ҳали ҳақиқий дўстларимни топганимча йўқ. Одамлар нега мени яхши кўришади, хайронман. Кўпларига маъкул бўлман, кўплари менга меҳр қўйиб қолишади, бироқ йўлимиз тезда бошқа-бошқа томонга бурилиб кетишига афсусланаман. Мабодо «у ернинг одамлари қандай?» деб сўрагудек бўлсанг, «ҳамма ердагидек», деб жавоб қайтарган бўлардим.

Одамзотнинг қисмати ҳамма жойда бир хил: тирикчилик ғамида чарчаш нималигини билмай ишлагани ишлаган. Борди-ю, бирозгина бўш вақт топилиб қолса борми, бекорчиликдан қутулиш учун ўзини қаерга қўйишни билмайди. О, инсонлик бурчи!

Лекин бу ернинг одамлари ғоят дилкаш. Баъзан ғамларимни унутиб, мана шу одамлар билан барча шодликлардан баҳраманд бўлсак, тўкин ясатилган стол атрофида хушчақчақ суҳбат қурсак, сайр ёки рақслар уюштириб, кўнгилхушлик қилсак, ниҳоятда енгил тортиб кетаман. Бироқ бундай пайтларда беҳуда йўқ бўлиб кетаётган бошқа жуда кўп кучлар ҳали қалбимда мавжудлигини, уларни авайлаб сақлашим зарурлигини эсламаслик лозим. Оҳ, бунга кўникиш мушкул!.. Бироқ илож қанча! Тил учида турган гапларимизни ўзаро англатормаслик – бу бизнинг қисматимиз.

Афсус, ёшликдаги дўстим ўлиб кетди! Нега энди ўша киз билан танишдим экан-а! «Тентак! Сен аслида ер юзидан топиб бўлмайдиган нарсани қидиряпсан!» – дегим келади ўз-ўзимга. Аммо, у бор эди-ку,

мен унинг улкан қалб эгаси эканлигини сезган эдим-ку, у ёнимда бўлса, ўзимни янада етукроқ ҳис этардим, чунки нимага қодир бўлсам, ҳаммасини қилолардим. Марҳаматли Тангрим! Ахир, юрагимдаги бор ҳислар жўш урмай қолмасди-ку! Табиат билан ҳам-ханг бўлиб кетадиган ва қалбимдаги ёқимли туйғуларнинг илҳомчиси ўша қиз эмасмиди? Муносабатларимизда энг нозик ҳис-туйғулар, ўткир фикрлар муштарак бўлиб, уларнинг ҳамма кўринишларига, ҳатто энгилтакликларигача ақл-заковат тамғаси босилган эмасмиди? Энди-чи! Афсуски, у мендан бир неча ёш катта эди ва анча эрта оламдан ўтди. Унинг зукколигини ҳамда фариштадек мулойимлигини зинҳор унутолмайман.

Яқинда Ф... исмли истараси иссиққина, очик кўнгил йигит билан танишдим. У эндигина дорил-фунунни тамомлаган, ўзини доно ҳисобламаса-да, ҳар ҳолда бошқалардан кўра кўпроқ биламан, деб ўйлайди. Афтидан, у хийла тиришиб ўқиган, хуллас, унинг билимдонлиги шундоққина сезилиб турипти. У менинг расм чиза олишимни ва юнон тилини билишимни (бу ерда одатдан ташқари бўлган икки ҳол) эшитгач, менга ўзини танитди ва Баттэдан тортиб Вудгача, Пилесдан тортиб Винкелманнгача¹ билиши ҳақида роса мақтанди. Зулсер «Назария»сининг биринчи қисмини ўқиб чиққанини ва ўзида антик дунёни ўрганиш бўйича Ҳайненинг қўлёмаси борлигини айтиб, мени ишонтирди. Бу гапларни маъқуллаб кўяқолдим.

Бундан ташқари, ғоятда олижаноб, оддий ва софдил киши билан – князликнинг амтмани² билан ҳам танишдим. Айтишларича, уни тўққизта фарзанди орасида кўрган киши дил-дилдан яйраб кетармиш, айникса, унинг катта қизини жуда мақташади. У мени уйига таклиф этди, яқин кунларда ўша ёққа бораман. У биздан

¹ Баттэ, Вуд, Пилес, Винкелманн – ўша даврнинг машхур расомлари (тарж.).

² Амтман – ўртача амалдорлик даражаси (тарж.).

бир ярим соатлик масофа нарида князликка қарашли овчилар саройида туради. Хотини вафотидан кейин ўша жойга кўчиб боришга ижозат олган, чунки, шаҳарда, давлатга қарашли уйларда қолиш унинг учун оғир бўлган.

Бундан ташқари, яна бир қанча учига чиққан бепаросатларга ҳам дуч келдимки, сохта қилишларини, айниқса, ўзларини дўстларча тутишларини асло ҳазм қилолмайсан, киши.

Хайр! Хат муҳимлиги билан сенга ёқар, деб ўйлайман.

22 май

Баъзилар инсон ҳаётини тушга қиёслайди, менда ҳам шу туйғу ҳукмрон. Инсондаги барча қобилиятларнинг ҳар томондан чеклаб қўйилганини кузатганимда, унинг барча интилишлари турмуш эҳтиёжларини қондиришга қаратилганини, бу эса аянчли ҳаётимизни тагин ҳам узайтиришдан ўзга нарса эмаслигини кўрганимда ва, ниҳоят, бошқа илмий масалалардаги хотиржамлик, ўзлари қамалиб олган уйларнинг деворларини турли-туман расмлар ҳамда ранг-баранг шакллар билан безаган хаёлпарастларнинг ғариб итоатгўйлигидан ўзга нарса эмаслигини сезганимда... биласанми, Вилхелм, булар мени тилсиз қилиб қўяёзади. Шунда ўз хаёлларимга ғарқ бўлиб, ўзга бир дунё кашф қиламан! Лекин барибир, булар ҳам ҳаётий, тўлақонли тасаввурдан кўра кўпроқ ноаниқ истаклар ва мавҳум хаёллардир. Шунда ҳамма нарса кўз олдимда жимирлаб айланишади-да, ҳаётни гўё тушдагидек жилмайиб кузатаман.

Болаларнинг ҳамиша ниманидир хохлаб туришлари сабабини уларнинг ўзлари ҳам билмасликлари ҳақида барча билимдон шахсий ва мактаб муаллимлари бир хил фикрда, аммо катталарнинг ҳам худди болалардек ер юзида судралиб юришларига, улар ҳам қаёқдан келиб, қаёққа кетаётганларини билмасликларига аниқ бир мақсадни кўзламай ҳаракат қилишларига ҳамда

2013/134
A
10 446
nomidagi
O'zbekiston MK

уларни ширин кулчалар, пироглар ва хипчинлар билан йўлга солиш мумкинлигига ҳеч ким ишонишни истамайди, бироқ менинг назаримда бу шубҳасиздир.

Бу хусусда сенинг фикрингни биламан ва мен ҳам шунга қўшиламан: болаларга ўхшаб беташвиш кун кечирадиган, қўғирчоқларини кийинтириб-ечинтириб, уларга ғамхўрлик қиладиган, онаси ширинлик яшириб қўйган жавон атрофида хушомадгўйларча айланиб юриб, керакли нарсани қўлга киритгач, уни шошапиша еб: «Яна!» деб талаб қиладиганлар энг бахтли кишилардир. Мана шулар бахтли мавжудотлардир. Яна ўзларининг арзимас ишларига ва ҳатто интилишларига дабдабали ном бериб, буни инсон зотининг фаровонлиги ва саломатлиги йўлидаги улкан ишлар, деб ҳисобловчиларга ҳам яшаш жуда осон... Шундай бўла олишни билганларга тасанно. Аммо итоатгўйлиги нимага элтишини тушунган, ҳар қандай бадавлат мешчаннинг ўз боғчасини чаманзорга айлантиришдан завқ олишини кўрган ва, ниҳоят, бахтсиз кишининг турмуш машаққатларидан эзилиб, чидам билан йўлда давом этишини ҳамда қуёш нурини ҳеч бўлмаса бир дақиқагина кўпроқ кўришга ҳамманинг бирдек ташна эканликларини англаб етган кишигина зорланмайди, ўз ҳаётини ўзи яратади ва инсон бўлганлигидан ўзини бахтиёр деб билади. Ҳамда у қанчалик ноилож бўлмасин, озодлик ҳақидаги ширин туйғуларини, истаган пайтида бу зулматдан қутулиб кетиш орзусини қалбида мудом ардоқлайди.

26 май

Менинг бирор жимжитгина хилват жойга ўрнашиб олиб, ўша ерда озгина нарсага ҳам қаноат қилиб яшайвериш одатим сенга илгаридан маълум. Бу ерда ҳам шунақа дидимга мос гўшани топиб олдим. Шаҳардан тахминан бир соатлик масофа нарида Валҳайм¹ де-

---

¹ Бу ерда номлари келтирилган жойларни китобхон қидириб овора бўлмасин; жойларнинг ҳақиқий номларини ўзгартириб беришга тўғри келди (*муаллиф изоҳи*).

ган манзил бор. Бу кўрам манзил тепалик ён бағрида ястанган, агар ёлғизоёқ йўлдан қишлоқ томонга юқорилаб борилса, бундан водий қафтдагидек кўзга ташланади. Кексалигига қарамай хийла чакқон, илтифотли ошхона бекаси вино, пиво, қахва қуйиб беради. Энг ёқимлиси шуки, иккита ғоят сершоҳ арғувон дарахти чор атрофини деҳқон кулбалари, ҳовлилари ва омборлари ўраб турган черков майдончасига соя солиб туради. Бундай овлоқ жой камдан-кам топилади. Мен ўз стол-стулимни ўша дарахт остига чиқартираман-да, шу ерда ўтириб қахва ичаман ҳамда Ҳомерни мутолаа қиламан. Бир куни қок туш пайтида арғувон дарахтлари остига келганимда майдон илк марта бўм-бўш эди. Ҳамма далага ишга кетган, фақатгина тўрт ёшлар чамасидаги болакай тахминан олти ойлик гўдакни тиззасига олганча икки қўллаб шундай бағрига босиб ўтирардики, гўё у гўдак учун ўриндик вазифасини ўтарди. Гўдакнинг қоп-қора кўзларидан тийраклиги шундоққина сезилиб турар, бироқ у қимир этмасди. Бу кўриниш мени тўлқинлантириб юборди: уларнинг рўпарасидаги омочга ўтириб олиб, жозибали манзарани берилиб қоғозга кўчирдим. Бунга қўшилиб яна ёнимиздаги четан девор, сарой дарвозаси, бир неча синик ғилдираклар – ҳамма нарсани аслида қандай бўлса, худди ўшандай қилиб чиздим, яна бир оз қайта ишлагач, қарасам, анча келиштириб, ўзимдан деярли ҳеч нарса қўшмасдан аломат бир нарса чизибман. Бу келгусида ҳам фақат табиатдан илҳом олиб ишлаш ниятимни мустаҳкамлади. Фақат табиатгина бениҳоя бой ва фақат угина буюк санъаткор ярата олади. Ижтимоий тузумни қанча мактаб гапирсалар, ундаги қонунқоидалар борасида ҳам шу нарсани айтиш мумкин: жамият қонунлари асосида шаклланган одам қандайдир бемаънилик ва бузуқликка йўл қўймайди, худди шунингдек, маълум қоидалар асосида тўқчиликда тарбия топган кишидан ҳам ярамас қўшни ёки ашаддий жиноятчи чиқмайди. Менга истаганча уқтираверсинлар-у, бироқ қатъий қонун-қоидалар табиатни ҳис этиб,

уни ҳаққоний тасвирлаш қобилиятини сўндиради! «Йўқ, бундай эмас! Қатъий қонунлар фақат итоат эттиради, ҳаддидан ошганларни йўлга солдиради ва ҳоказо», – деб уқтирсанг-уқтиравер. Азиз дўстим, мендан исбот талаб қиласанми? Бунда ҳам гап худди севги масаласидагидек. Тасаввур қил, ёшгина йигит бир қизга шунчалик боғланиб қолганки, у уззукун вақтини шу ерда ўтказди ва унга чексиз садоқатини ҳар лаҳзада исботлаш учун унга ўзининг бор кучини, кўлидан келган бор имкониятини ишга солади. Шунда аллақайси юқори лавозимдаги бир корчалон келиб, ошиққа дейди: «Яхши йигит! Севиш инсонга хос хусусият, инсондек сева билиш керак! Вақтни шундай сарфлангки, унинг бир қисмини ишга ажратинг, бўш вақтингизни севгилингиз ёнида ўтказинг. Агар ўз зарур эҳтиёжларингиздан ортса, баҳоли қудрат унга бирор нарса тортиқ қилишингиз ҳам мумкин. Ҳамиша эмас, фақат унинг туғилган куни ёки бошқа улуғ айём кунларидагина совға қилинг». Агар йигит бунга амал қилса, ундан анча бамаъни одам чиқади ва ўзим биринчи бўлиб ҳар қандай бошлиққа ўша йигитни бирор маҳкамага ишга жойлаб қўйишни маслаҳат бераман, унда унинг севгиси ҳам, агар рассом бўлса, санъати ҳам елга учди. О, дўстларим! Буюк заковат чашмаси нега бунчалик кам тошади, нега тортинчок қалбларингиз ўз тўлқинлари билан сизни ларзага солади? Қимматли дўстларим! Негаки, дарёнинг ҳар икки қирғоғида, хавфнинг олдини олиб, шийпонлари, гулпушталари, экинзорларини сув ювиб кетмаслиги учун аввалдан тошқинни қайтарувчи канал ва тўғонлар қуриб қўйган мулоҳазали жаноблар яшайди.

27 май

Бундай қарасам, кишиларни таққослашга, жўшқин ваъзхонликка берилиб кетиб, кейин болаларга нима бўлганлигини сенга айтиб беришни унутибман. Ижодий кечинмалар гирдобига ғарқ бўлиб, икки соатлар чамаси омовч устида ўтирдим, кечаги хатимда булар

палапартиш баён қилинган. Кечга яқин кўлида сават тутган ёшгина бир аёл ҳалиям қимир этмай ўтирган болаларга яқинлашаркан: «Баракалла, Филипс!» – дея хитоб қилди. У мен билан саломлашди, мен алик олдим-да, улар томон яқинлашиб, бу болалар сизникими? – дея сўрадим. Аёл тасдиқ ишорасини қилди ва болаларнинг каттасига бир бўлак ёғли нон берди, кичигини бўлса кўлига олиб, бутун оналик меҳри билан юзидан ўпди. – Филипсга кенжатойимизга қараб ўтиришини тайинлаб, ўзим шовла сузиладиган сопол косача, қанд ва оқ нон келтиргани катта ўғлим билан шаҳарга кетгандим. – Буларнинг ҳаммаси очик саватда кўриниб турарди. – Мен Ҳансга (кенжатойнинг исми шундай эди) кечқурунга бир қошиқ шўрва пиширишим керак, – сўзида давом этди аёл, – тўполончи катта ўғлим кеча Филипс билан шовла қирмочини таллашиб, косачани синдириб кўйган эди.

– Катта ўғлингиз қаерда? – сўрадим мен.

– Ўтлоқда ғозларни қувлаб юрипти, – деб аёл жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, у чошиб-сакраб етиб келди-да, укасига ёнғоқ хивичини тутқазди. Аёл билан қилган суҳбатимдан аён бўлишича, у ўқитувчининг кизи экан, эри эса, марҳум амакисидан қолган меросни ундириш учун Шветсарияга кетипти.

– Улар эримни алдамоқчи бўлишди, – изоҳлай бошлади аёл, – ҳатто унинг хатига ҳам жавоб қайтаришмади, сўнг ўзи боришга мажбур бўлди. Бирор қори ҳол юз бермаган бўлсин-да, негадир ундан хат-хабар йўқ.

Аёлнинг ёнидан кетгим келмасди, ниҳоят, болаларнинг ҳар қайсисига бир крейсердан пул улашдим ва «шўрва билан ейиш учун шаҳардан кичкинтойга булка келтирарсиз», деб аёлга яна бир крейсер тутқаздим, шу билан биз хайрлашдик.

Агар ҳис-туйғуларим жўш урган бўлса, буни ўз турмушининг тор доирасига итоаткорона кўниккан, топганини у кундан бу кунга зўрға етказадиган, хазонрезгилик бошланганини кўрса, энди қиш келаяпти,

деган фикрдан бошқасини хаёлига келтирмайдиган инсон намунасигина мени овута олишига ишон, азизим!

Ўшандан буён майдончага тез-тез бориб тураман. Болалар менга тамоман ўрганиб қолишган; агар қаҳва ичсам, қандни уларга қолдираман; кечқурун бутерброт ва қатикнинг ярмиси уларнинг насибаси бўлади. Якшанба кунлари болаларга бир крейсердан пул улашман; мабодо ибодатдан кейин ўзим келмасам, уларга бу пулни беришни ошхона бекаси Ордрега тайинлаб қўйганман.

Болалар менга ҳар нарсаларни ишониб айтишаверади, айниқса, уларнинг завқ-шавқ билан ўйнашлари ва қишлоқдаги бошқа болалар ҳам тўпланишгандаги ўйинларини кўриб теримга сиғмай кетаман. «Болалар мени ҳечам қийнашмайди», – деб онасини ишонтиргунча хуноб бўлдим.

30 май

Яқинда сенга рассомлик ҳақида айтган гапларим, шубҳасиз, шеърятга ҳам тегишлидир. Бунда, энг муҳими, керакли нарсани англай билиш ва оз сўзда кўп нарсани ифодалашга эришишдир. Бугун шундай бир манзарани томоша қилдимки, агар уни асли ҳолича тасвирласа, дунёдаги энг гўзал идиллия¹ юзага келади. Аммо бу ерда поэзия, идиллия, манзаранинг нима кераги бор? Табиатнинг бирор кўринишини тасвирламоқчи бўлсак, албатта, унга бирор нарсани тиркаш шартми?

Агар бундай муқаддимадан кейин қандайдир кўтаринки руҳдаги бирор нарса кутаётган бўлсанг, яна қаттиқ алданасан; бундай тўлқинланишимнинг сабабчиси бир деҳқон йигитча, холос. Мен одатимдек ёмон ҳикоя қиламан, сен эса ҳар галгидек, мени муболаға қиляпти, деб ўйлайсан. Бу ажойиботларнинг макони – Валҳайм ва яна ўша Валҳаймдир.

¹ *Идиллия* – табиат кучоғидаги ҳаётни осойишта тасвирлайдиган шеърый асар (*тарж.*).

Арғувон дарахтлари остига бир тўда одамлар қаҳва ичгани тўпланишган. Улар дидимга унчалик мос келмаганликларидан у-бу важ-карсон кўрсатиб улардан ўзимни чеккага тортдим.

Бир деҳкон йигити кўшни уйдан чиқди-да, мен яқиндагина суратини чизган омовнинг қаеринидир тузатишга киришди. Йигитча кўринишидан менга ёқиб қолди, уни гапга сола бошладим, ҳол-аҳволини сўрадим; биз у билан тезда танишиб олдик, ҳатто сирдош ҳам бўлиб қолдик, ҳамиша шу тахлит кишилар менга жуда тез ёқиб қолишади. У бир бева аёлникида хизмат қилишини ва у аёл билан муносабатлари яхши эканлигини айтиб берди. Ўша аёл ҳақида шунчалик кўп нарса гапирдики, уни шу қадар таърифладики, йигитчанинг аёлга бутун борлиғи-ла содиқлигини англадим. Гапларига қараганда, аёл айтарли ёш эмас, биринчи эридан оғзи куйган, натижада у ортик турмушга чиқишни истамайди, йигитчанинг ҳикоясидан шу нарса яққол сезилдики, унинг учун гўзалликда, ёқимлиликда бу аёлдан ўтадигани оламда йўқ. Жу-воннинг розилиги бўлса бас, кўз очиб кўрган эрининг қилғиликларини аёл хотирасидан ўчиришга бу йигит кодир ва жон деб аёлнинг жуфти ҳалоли бўлишни истайди, лекин ундаги хис-туйғулар, муҳаббат ва садоқатининг нақадар самимийлигини сенга исботлаб бериш учун дил розларини сўзма-сўз такрорлашим лозим бўлади. Ҳа, унинг жозибадор чехраси, мусиқий овози ва кўзларидаги ажиб ёлқинни айнан ифода-лай билиш учун буюк шоир истеъдоди ҳам ожизлик қилади. Йўқ, унинг бутун вужудида акс этган покликни ҳеч қандай сўз билан изҳор этиб бўлмайди; менинг ёзганларим эса бир-бирига қовушмайди. аёлга бўлган муносабатини нотўғри тушунишим ва аёлнинг хатти-ҳаракатидаги софликка шубҳа билан қарашим мумкин, деган фикрдан йигитчанинг хавотирланиши менга беҳад таъсир этди. Аёлнинг киёфаси ва ёшлик латофатидан маҳрум бўлса-да, йигит учун барибир жозибали туюлувчи кўриниши ҳақида тўлиб-тошиб гапиришини

фақат менгина юракдан ҳис эта олишим мумкин. Бунчалар қайноқ меҳр-муҳаббат ва эҳтиросли интилишни мана шундай соф ҳолда сира-сира кўрмаган, ҳа, рост айтяпман, ҳатто тасаввур ҳам қилмаган эдим. Ундаги боодоблик ва самимиятни эслаганда ич-ичимдан ҳаяжонга келишимга, мана шундай биллурдек севги рамзи ҳамма жойда ортимдан эргашиб юриши, ўзим эса, унинг алангасида куйиб, кул бўлишимга олдингда иқрор бўлсам, мени койима.

Ўша аёлни тезроқ кўришга ҳаракат қиламан, йўқ, бундоқ ўйлаб қарасам, яхшиси, кўрмаганим маъқулроқ. Уни ошиғининг кўзи билан кузатганим афзал, балки у менинг кўзларимга ҳозир тасаввур қилаётганимдек бўлиб кўринмас; ажойиб тасаввурни бузиб нима қиламан?

16 июн

Сенга нима сабабдан ёзмаётганимни сўрабсан. Шуни ҳам билмайсанми? Яна олим эмиш! Соғсаломат эканлигимни ўзинг фаҳмлашинг керак эди, яъни... қисқаси, биров билан танишганлигим қалбимда туғён кўтармоқда... Билмадим... нима бўляпти ўзи.

Дунёдаги энг зебо қизлардан бири билан қай тахлит танишганимни сенга батафсил ҳикоя қилиб бериш кўлимдан келмаса керак. Шундай мамнун ва бахтлиманки, буни ифодалашга қаламим ожиз.

Фаришта!.. Ҳа!.. Ҳа. Дарвоқе, ўз севгилисини ҳар ким ҳам шундай деб атайди, тўғрими? Ундаги бекаму кўстликни ва унинг нега шундайлигини сенга айтиб беришдан ожизман, хуллас, у бутун ўй-хаёлимни ром этган.

Самимияту зукколик, софдиллик ва катъиятлик, руҳий сокинлик ва эпчиллик шу қадар ҳам уйғунлашиб кетадими?

Ёзаётганларимнинг ҳаммаси, унга хос бўлган бирорта фазилатни ифодалаб беролмайдиган беҳуда ва мавҳум сафсаталардир. Бошқа пайт... йўқ, бошқа

пайт эмас, ҳозирнинг ўзидаёқ ҳаммасини сенга айтиб бермоқчиман. Агар ҳозир айтмасам, бошқа вақт бунинг уддасидан мутлако чиқолмасам керак. Ўзингдан қолар гап йўк, ёза бошлаганимдан буён менга уч бор кўлимдаги ручкани кўйиб, отни эгарлатсам-да, ўша ёққа йўртиб кетсам, деган фикр туғилди. Лекин бормайман, деб эрталабданок аҳд қилганимга қарамай, барибир, ҳар дақиқада дераза олдига бориб, қуёш бо-тишини сабрсизлик билан кузата бошлайман.

Аммо тоқатим тоқ бўлиб кетди-да, унинг ҳузурига отландим. Вилҳелм, яна кулбамдаман, энди бутерброт билан кечлик қилиб, сенга мактуб битяпман. Уни ёқимтой ва тетик болакайлар – саккизта ука-сингилларим даврасида кўриш мени беҳад тўлқинлантириб юборади...

Агар шу тахлит давом этаверсам, охиригача ҳам бирор нарсани илғаб олишинг амри маҳол. Қулок сол, воқеани ипидан-игнасигача баён қилиб беришга ҳаракат қиламан.

Яқинда сенга амтман С... билан танишганимни ва у мени манзилгоҳига ёки, тўғрироғи, кичик ҳокимлигига ташриф буюришга таклиф этганини ёзган эдим. Мен бу ташрифни кейинга сургандим, агар бир тасодиф сабаб бўлиб, бу кимсасиз жойда яширинган оҳанрабодан хабар топмаганимда, балки у ерга сира бормаган бўлардим.

Ёшларимиз шаҳар ташқарисида базм ташкил қилишди, мен ҳам унда бажону дил иштирок этдим. Шу ерлик яхшигина, истараси иссиқ, умуман олганда, унча кўзга ташланмайдиган бир қизни балга боришга таклиф қилдим. Келишувга кўра, мен шу қиз ва унинг жиянини файтунда базм бўлаётган жойга элтишим, йўл-йўлакай Шарлотта С.ни ҳам олиб ўтишим лозим эди. Биз ҳайдалган кенг дала бўйлаб овчилар саройига яқинлашарканмиз:

– Ҳозир гўзал бир қиз билан танишасиз, – деди ҳамроҳим.

– Эҳтиёт бўлинг, тагин севиб қолманг! – кўшиб кўйди жияни.

– Нега энди? – сўрадим мен.

– У олижаноб бир кишига унаштириб кўйилган, – деди у, – ҳозир у киши бу ерда эмас, отаси вафот этгач, ишларини тартибга келтириш ва тузукроқ мансабга ўрнашиш учун кетган.

Бу гапларга деярли аҳамият бермадим.

Биз дарвоза олдида тўхтаганимизда куёш ҳали тоғ ортига яшириниб улгурмаган эди. Ҳаво анча дим, уфқда оч кўнғир тусдаги йирик булутлар тўпланаётганидан, момақалдиरोқ бўлмаса эди, деб хонимлар ташвишланишарди. Ўзим ҳам базм бузилишидан хавотирланаётган бўлсам-да, ёлғондакам илмий далиллар билан уларнинг кўркувини босишга уринардим.

Мен файтундан тушдим, дарвозани очган хизматкор киз, мадемуазел Лотхен тайёр бўлгунича бирпасгина кутиб туришимизни илтимос қилди. Ҳовлидан ўтиб, шинамгина уйга яқинлашдим ва зинапоялардан кўтарилиб эшик остонасига қадам кўйганимда, кўз ўнгимда аввал ҳам кўришга муяссар бўлганим ғоятда жозибадор бир манзара намоён бўлди.

Даҳлизда икки ёшдан ўн бир ёшгача бўлган олти бола сарвқомат, ўрта бўйли, енги ва кўкрагига пушти ранг бант қадалган, одмигина оқ кўйлак кийган киз атрофида гирдикапалак бўлишарди: у кўлидаги қора нондан укаларининг ҳар бирига ёши ва иштаҳаларига қараб шундай меҳрибонлик билан бўлиб берардики, опаси нонни кесиб бўлгунча болалар жажжи кўлчаларини юқорига чўзиб, унга миннатдорчилик билдиришар, ўз улушини олганидан қувониб, сакраб-сакраб, баъзи ювошроқлари эса аста-секин юриб, нотаниш одамларни ва ўзларининг Лотталари миниб кетадиган файтунни томоша қилиш учун дарвоза томон кетишарди.

– Узр, Сизни овора қилиб, хонимларни куттириб кўйдим, – деди у, – ўзим йўқлигимда бажариладиган айрим топшириқлар бериш, кийиниш билан бўлиб,

болаларни овқатлантиришни унутибман, улар мендан бошқа киши кўлидан нон олишни истамайдилар.

Мен унга бир нима деб мулозамат қилдим, ўзим эса унинг қомаги, товуши, ўзини тутишидан лол эдим, у кўлқопи ва елпиғичини олиб чиққани кўшни хонага югуриб кириб кетганида, ногаҳоний ҳодисадан ўзимга келишга аранг улгурдим. Болалар бир четда мени зимдан кузатиб туришарди, уларнинг энг кичиги – ёқимтойгина болага яқинлашдим. У энди четланмоқчи бўлган ҳам эдики, ичкаридан Лотта чиқиб келди ва:

– Луи, амакингга кўлингни бер! – деди.

Бола шу заҳоти унинг айтганини қилди, мен ўзимни тутолмадим ва бурни оқиб турганига қарамасдан унинг юзидан ўпиб олдим.

– «Амакингга» дейсизми? – сўрадим қизга кўлимни узатарканман. – Мени ўзингизга қариндош бўлишга лойиқ, деб ҳисоблайсизми?

– Эҳ-ҳе, бизнинг қариндошларимиз жуда кўп, – деди у шўх табассум билан. – Сизни улардан кам деб ўйламайман.

У кетаётиб ўн бир ёшлардаги энг катта синглиси Софига болаларга, албатта, эҳтиёт бўлишни ва сайрдан қайтганида, отасига салом айтишни тайинлади. Кичкинтойларга эса, худди ўзи бўлган пайтлардагидек, Софининг сўзидан чиқмасликни буюрди, ҳаммалари унга астойдил ваъда беришди. Фақатгина сарғиш сочли, олти ёшлардаги маҳмадона қизча эътироз билдирди:

– Йўк, Лотхен, барибир эмас, биз сени кўпроқ яхши кўраимиз.

Болаларнинг иккита каттароғи фойтуннинг орқасига чиқиб олишди ва менинг илтимосим билан Лотта уларга, агар ўзаро урушмасликка ҳамда маҳкам ушлаб ўтиришга сўз беришса, ўрмонгача миниб боришга ижозат берди.

Биз ҳали жойлашиб, хонимлар саломлашиб, бир-бирларининг кийимларини, шляпаларини, айниқса, базмга келадиганларни батафсил муҳокама қилиб ҳам

улгурмаган эдиларки, хийла жойга бориб қолибмиз, шунда Лотта кучерни тўхтатиб, укаларини файтундан туширди, хайрлашиш олдидан иккаласи ҳам опасининг кўлини ўпишди – каттаси ўн беш ёшли болаларга хос назокат билан, кичиги эса анча шошқалоклик билан ўпди. Лотта укаларига яна бир марта салом айтиб кўйишни тайинлади ва биз жўнаб кетдик.

Ҳамроҳимнинг жияни Лоттадан яқинда ўзи юборган китобни ўқиган-ўқимаганини сўради.

– Йўқ, – жавоб берди Лотта, – у менга ёқмади, қайтиб ола қолинг. Аввалгиси ҳам шунақа эди. Буларнинг қанақа китоб эканлигини сўраб, унинг жавобидан ҳайратда қолдим...¹

Унинг мулоҳазаларида ўзига хос мустақиллик, ҳар бир сўзида жозиба, латофатли чехрасида рухий кўтаринкилик равшан сезилиб турарди, чункимен уни тушунаётганлигим унга аён эди.

– Ёшлигимда, айниқса, роман ўқишни яхши кўрардим, – деди у, – якшанба кунлари бир бурчакка ўтириб олиб, қандайдир Мисс Женни² қувончи ва изтиробларига шерик бўлиш менга нечоғлик ҳузур бахш этганлигига биргина худонинг ўзи шоҳид. Очигини айтсам, шу одат мени ҳануз тарк этмаган. Бирок камдан-кам ҳолларда, шунда ҳам дидимга жуда мос келсагина бирор китобни кўлга оламан. Мени шундай ёзувчи мафтун қиладики, токи унинг асарларида ўз дунёмни ва атрофимда кечаётганга ўхшаш воқеаларни кўра олай, ҳикоялари мени ўз уйимдаги ҳаётимдек тўлқинлантурсин ва ҳаяжонга солсин, бу ҳаёт жаннатмисол бўлмаса-да, ҳар қалай мен учун бениҳоя ҳузур-ҳаловат манбаидир.

---

¹ Бирорта кизнинг, ёки бирорта ёш, енгилтак йигитнинг ҳулосаси деярли ҳеч бир ёзувчи учун аҳамиятли бўлмаса-да, салгина бўлса ҳам ранжишга сабаб туғилмасин учун хатнинг шу жойини қисқартиришни лозим топамиз (*муаллиф изоҳи*).

² *Мисс Женни* – немис ёзувчиси Гербеснинг «Мисс Фанни Вилкес тарихи» китобининг қаҳрамони (1766) (*тарж.*).

Бу сўзлардан кейин ўз қалб туғёнимни яширишга интилардим. Бу ҳол у қадар узоқ чўзилмади, чунки Лотта гап орасида «Векфилд руҳонийси»¹, ... ҳақида² очиқдан-очиқ гапирганида чидаб туролмадим ва кўнглимдан нима кечган бўлса, ҳаммасини тўкиб солдим. Лотта бошқаларга сўз қотгандан кейингина, уларнинг ҳаммаси гўё бизнинг сўзларимизни эшитмагандек парвойи фалак ўтирганларини сездим. Ҳамроҳимнинг жияни менга бир неча марта масхараомуз бурнини жийириб қаради, бу мен учун аҳамиятсиз эди.

Сухбатнинг давоми рақс тушишнинг гашти ҳақида борди.

– Бундай эхтиросни қораласалар ҳам майли, – деди Лотта, – лекин рақс тушишни ҳамма нарсадан устун қўйишимни яширмайман. Агар бирор нарсадан кайфиятим бузилса, сози бузуқ роялимда контрдансидан ғиллатсам бас, ҳаммаси бир зумда ўтади-кетди.

Сухбат давомида унинг тим қора кўзларига шу қадар ҳавас билан тикилдимки! Унинг роҳатбахш лаблари ва тиниқ, хушрўй чехраси бутун борлиғимни шу қадар ўзига ром этган эдики! Гапларининг чуқур мазмунига маҳлиё бўлиб, гоҳо унинг сўзларини айнан эшитмасдим!.. Бу ҳолатимни аниқ тасаввур қила оларсан, негаки, сен мени яхши биласан. Хуллас, базм бўладиган уй олдида тўхтаганимизда, фойтундан худди туш кўраётган одамдек тушдим ва кечки қоронғилик чўкаётган далаларга тикилганча шу қадар хаёл дарёсига ботибманки, ҳатто ёп-ёруғ залдан эшитилаётган куй ҳам қулоғимга кирмасди².

Лоттанинг ва ҳамроҳим жиянининг рақсдаги жуфтлари Одран ва қандайдир Н.Н. (исмларнинг барчаси

---

¹ «Векфилд руҳонийси» – инглиз ёзувчиси Оливер Голдсмит асари (1766) (тарж.)

² Бу ерда ҳам бир неча ватандош ёзувчиларнинг номлари тушириб қолдирилди. Лотта мақтаган одам, албатта, китобнинг шу жойини ўқиса, ўзи сезади, бошқаларга буни билишнинг аҳамияти йўқ (муаллиф изоҳи).

ёдда қолармиди!) исмли икки жаноб бизни фййтун ёнида кутиб олиб, ўз хонимларини қўлтиқлаб олишди, мен ҳам ўзимникини юқорига бошладим.

Биз минуэт¹га тушиб, чир айланишардик, бир хонимни қўйиб, иккинчисини таклиф қилардим, аксига олгандек энг укувсизлари ўйинни бас қилишга ва миннатдорчилик билдиришга шошилишмасди. Лотта ўз ҳамроҳи билан инглизча рақсга туша бошлади. Унинг биз билан бир даврада айланиши мен учун қанчалик гаштли бўлганини тасаввур қила оларсан! Уни рақс тушаётганда томоша қилсанг! Бутун фикри-зикри билан ўйинга берилиб кетади, барча ҳаракатлари шу қадар эркин, бежирим, шу қадар табиийки, гўё рақс учун у бутун оламдан воз кечган, шундан бошқа нарсани ҳис этмаётгандек туюларди.

Мен уни иккинчи контрдансга таклиф қилдим; у учинчисига тушишга ваъда берди ва немисча валсни жуда-жуда яхши кўришини ниҳоятда очик кўнгиллик билан изҳор қилди.

– Бизда шу нарса одат бўлганки, – давом этди у, – ҳар бир жуфт немисча валсга бирга тушиши керак. Лекин менинг ҳамроҳим валсга жуда ёмон тушади, агар мен уни бу азобдан қутқазсам, у мендан миннатдор бўлади. Сизнинг хонимингиз ҳам уста эмас, бунинг устига валсга тушишни ёқтирмайди. Сиз валсга яхши тушаркансиз, мен буни инглизча рақс пайти сездим. Агар немисча валсга мен билан тушишни истасангиз, менинг ҳамроҳимдан бориб рухсат сўранг, мен эса, сизнинг хонимингиздан рухсат олай.

Мен рози бўлдим, шу орада унинг ҳамроҳи менинг ҳамроҳимни зериктирмай туради, деган қарорга келдик.

Ўйин бошланди ва биз бир зум турли хилда бири-бирига чирмашган қўлларга завқ билан тикилиб қолдик. У шу қадар жозибали, энгил айланардики!

---

¹ Французча минуэт, инглизча рақс, контрданс – оммавий ўйин, немисча валс – ўша даврда кенг расм бўлган рақслар (*тарж.*)

Ҳамма жуфтлар валсга айлана бошлаганда давра алғов-далғов бўлиб кетди, чунки ҳамма ҳам яхши айлана олмайди-да. Бошқаларнинг роса хумордан чиқишларини сабр қилиб кутдик, ниҳоят, энг укувсизлари даврани бўшатгач, яна бошқа бир жуфт – Одрани ва унинг ҳамроҳи билан биргаликда тушиб кўнгилдагидек ўйнадик. Мен ҳеч қачон бунчалик енгил айланмаган эдим. Ўзлимни ҳис этмасдим. Ўз кўлингда энг дилбар вужудни тутиб, борликни унутганча, у билан парвонадек айланиш ва ... иқроп бўлайки, Вилхелм, мен севган ёки менга унаштирилган қизнинг бирорта бошқа киши билан бирга валсга тушишига зинҳор йўл қўймайман, дея хаёлан қасамёд қилдим. Албатта, сен мени тушунасан!

Бироз нафасни ростлаб олиш учун зал бўйлаб у ёқ-бу ёққа юрдик. Кейин у ўтирди, мен зўр-базўр топиб келган апелсинларни еб, анча дадиллашдик. Лоттанинг ҳурмат юзасидан андишасиз қўшнисига апелсиндан кетма-кет бўлиб беришидан юрагимга пичок санчилгандек бўларди.

Инглизча рақсга учинчи марта тушганимизда, биз қаторда иккинчи ўринда эдик. Унинг қўлларини тасвирлаб бўлмас роҳат билан тутиб, энг самимий ва беғубор ҳис-туйғулар ёғилиб турган кўзларига тикилганим ҳолда рақсда қатор бўйлаб айланарканмиз, бундан олдинроқ ҳам чехрасидан кексаларга хос ёқимли бир ифода билан диққатимни ўзига тортган аёлга ёндошдик. У Лоттага кулимсираб каради-да, бармоғи билан пўписа қилган бўлди ва ёнимиздан ўтаётди икки марта маънодор қилиб Алберт исмини такрорлади.

– Агар малол келмаса, Албертнинг кимлигини айтмайсизми? – сўрадим мен Лоттадан.

У энди жавоб беришга шайланган ҳам эди, саккиз кишилик қатор яшаш учун ажралишимизга тўғри келиб қолди, биз ўйинда қайта дуч келганимизда унинг чехраси ўйчан тус олганини сездим.

– Сиздан яшириб ҳам нима қилдим? – деди у про-

менада¹ учун менга кўлини узатаркан. – Алберт олижаноб бир одам, мен унга унашгириб қўйилганман.

Бу янгилик эмасди (хонимлар йўлда бу ҳақда менга гапиришган эди), бироқ ҳозир янгиликдек туюлди, чунки бу гап менга бирпасда яқин бўлиб қолган Лоттага тегишли, деган фикрга кўниколмасдим. Хуллас, ўзимни йўқотиб қўйдим, жуфтларни аралаштириб юбордим, натижада ўйиндаги тартиб мутлақо бузилиб кетди. Лоттанинг ҳушёрлиги ва чакконлиги туфайлигина ўйинда қайтадан тартиб ўрнатилди.

Анчадан буён уфқда яраклаётган чакмоқ ўйин тамом бўлмасданок, янада кучая бошлади, мен уни шуъла деб бошқаларни ишонтирмоқчи бўлардим. Момақалди роқ мусиқа овозини босиб кетди. Учта хоним қатордан чиқиб кетди, ҳамроҳлари уларга эргашишди; ҳамма аралаш-қуралаш бўлиб кетди, мусиқа ҳам тинди. Агар бахтсизлик ёки бирор кўнгилсиз воқеа хурсандчилик пайтида юз берса, у янада кучлироқ таъсир этиши табиий, чунки, биринчидан, бундай пайтларда карама-қаршилиқни айниқса кўпроқ ҳис этамиз, иккинчидан, ҳисларимиз янада ўткирлашган бўлади ва дарҳол туйғуларга берилиб кетамиз. Баъзи аёлларнинг бемаъни қилиқларига сабаб қилиб шуларни кўрсатишимиз мумкин. Энг ақллиси деразага орқасини ўгиргани ҳолда бурчакка ўтириб, кулоқларини маҳкам беркитиб олди. Бошқаси унинг олдида чўкка тушиб, бошини биринчисининг қўйлагига яширди. Учинчиси орқасига суқилиб, синглисини бағрига босганича, кўз ёши тўкарди. Бир нечаси уйга жўнаб қолди; бошқалари ўзларини йўқотиб қўйишганди, худо шаънига маъсум аламдийдаларнинг лабларидан отилиб чиқаётган аянчли ёлборишларни гўёки тутиб қолишга уринган ёш, шўх йигитларимизнинг қўполликларини тийиб қўйишга уларда дадиллик этишмасди.

---

¹ Променада – бундай ўйин иштирокчилари қўл ушлашиб, марш садоси остида зал бўйлаб оддий қадам ташлаб юрадилар (тарж.)

Эркакларнинг баъзилари тинчгина чекиб олиш учун пастга тушиб кетишди; бошқа меҳмонлар эса, дарчали деразасига парда тутилган хонага ўтишга ундаган ҳовли бекасининг илтифотини жон деб қабул қилишди. У ерга тўпланиб улгурмасимизданок, Лотта стулларни доира шаклида териб чиқа бошлади ва ҳамма ўтиргач, бирор ўйин бошлашни таклиф қилди.

Баъзиларнинг яхшироқ фант умидида тамшаниб бўйинларини чўзишаётганини кўрдим.

– Санаш ўйнаймиз, – деди у, – диққат! Мен давра бўйлаб ўнгдан чапга қараб айланаман, сизлар эса, навбати билан кетма-кет санайсизлар; жуда тез санаш керак, борди-ю бирор киши тутилиб қолса ёки адашса, бир шапалоқ ейди, шу тарзда минггача санаймиз.

Ўйин анча қизиқ кўринарди. У қўлини юқори кўтариб давра бўйлаб айлана бошлади. Биринчи киши «бир» деди, унинг қўшниси «икки», учинчиси «уч» деди ва ҳоказо. У борган сари жадалроқ юра бошлади; биттаси адашиб қолди – шап! – бир шапалоқ! – кулгидан иккинчиси адашди – шап! – иккинчи шапалоқ. Лотта бўлса, яна ҳам тез айланарди. Мен икки шапалоқ едим ва у мени бошқаларга нисбатан қаттиқроқ урганини ички бир қувонч билан ҳис қилдим. Санаш минггача етмасдан ўйин умумий кулги ва қий-чув билан тугади. Ҳар ким ўз таниши билан тўда-тўда бўлиб ажралиб кетди, момақалди роқ босилди. Лотта ортидан залга кирдим.

– Шапалоқ ейиш билан овора бўлиб дунёдаги ҳамма нарсани, ёмғирни ҳам унутишди, – деди у йўлакай.

Бунга жавобан ҳеч нарса деёлмадим.

– Ҳаммадан кўпроқ ўзим кўркувдим, – давом этди у, – бошқаларни руҳлантириш учун ўзимни дадил тутдим, қарасам ўзим ҳам руҳланиб кетибман.

Дераза олдига бордик. Қаердадир момақалди роқ гулдиради, ҳузурбахш ёмғир томчилар, руҳни жонлантирувчи бўйга тўла илиқ ҳаво уфурарди. Лотта дераза тоқчасига тирсаги билан суянганча атроф-

ни кузатарди, у аввал осмонга, сўнгра менга қаради, кўзлари жикқа ёш эди; кўлини менинг кўлим устига кўйди-да: «Клопшток!»¹ – деди. Шу заҳоти Лоттанинг хаёлига келган машҳур қасидани эсладим ва шу сўз билан уйғотган ҳис-туйғулар денгизига ғарқ бўлдим. Ўзимни тутолмадим, кўзларимда қувонч ёшлари билан энгашдим-да, кўлини ўпдим. Яна кўзларига тикилдим... Олижаноб инсон! Сенга бу кўзлардаги илоҳий ёлқинни кўришни, менга эса кишини таҳқирловчи оғизлардан умрбод сенинг номингни эшитмасликни насиб этсин.

19 июн

Ўтган дафъа хикоямнинг қаерида тўхтаб қолганимни эслаёлмайман; уйқуга чўзилганимда тун соат икки эди. Фақат шу нарса ёдимда, холос. Агар ўшанда ёзиш ўрнига гап сотганимда эди, балки сени тонг отгунча ушлаб ўтирган бўлармидим.

Балдан қайтишда нималар бўлганини ҳали сенга айтиб берганим йўқ, мана, бугун ҳам бунга қўл тегмайди.

Қуёш уфқдан бош кўтараётган пайт эди. Ёмғирда чўмилган ўрмон ва яшнаган дала атрофимизни куршаган. Ҳамроҳларимиз мудрашарди.

– Сиз ҳам шулардан ўртак олмайсизми? – сўради у мендан. – Тортинманг, – кўшиб кўйди яна.

– Бу кўзлар чарақлаб турар экан, мени уйқу элитолмайди, – дедим кўзларига қаттиқ тикиларканман.

Биз уларнинг дарвозаларига етгунча сергак келдик, хизматкор қиз дарвозани секин очди ва Лоттанинг саволларига жавобан отаси ҳамда укаларининг саломатликларини, ҳозир ҳаммаларининг уйқуда эканликларини маълум қилди. Хайрлашарканмиз, ундан ўша куниек тағин кўришишга ижозат сўрадим, у розилик

---

¹ *Клопшток (1724–1803)* – Гёте ёшлик йилларида анча машҳур бўлган немис шоири. Унинг «Баҳор байрами» қасидасига ишора қилиняпти (*тарж.*)

билдирди ва мен келдим. Қуёш, ой ва юлдузлар аввалгидек ўз йўлларида айланаётган бўлишлари мумкин, бироқ мен, шундан буён қачон тун, қачон кундуз эканлигини – умуман атрофимдаги ҳеч нарсани пайқамайман...

21 июн

Мен, Худо севган бандаларигагина раво кўрадиган бахтли кунларни кечираяпман; нима бўлганда ҳам дунё қувончларини, шунда ҳам асл маънодаги қувончларни тотмадим, деб айтишга ҳаққим йўқ... Сен Валҳаймни кўз олдинга келтирарсан; деярли бутун куним шу ерда ўтади, бу ердан Лотта ёнигача ярим соатлик йўл. Унинг хузурида мен ўзлимни ва инсон учун ато этилган бутун бахтни ҳис этаман.

Мен Валҳаймни сайлгоҳликка танлаганимда, уни само бағрига шунчалик яқин деб ўйламагандим! Узок сайр қилган пайтларимда, ҳамма орзуларим макони бўлган овчилар саройини гоҳ чўққидан, гоҳ дарё бўйидаги текисликдан туриб юз марталаб кузатгандирман!

Қимматли Вилҳелм! Инсонда дунёни кезиш, янги кашфиётлар қилиш ва кенг бўшлиқлар оғушига интилиш истаги нақадар кучли-я! Шу ҳақда кўп ўйга толаман. Аммо шу билан бирга, бизда ўзимизни ихтиёрий чегаралашга томон ички бир интилиш ҳисси яшайдик, атрофимиздаги нарсаларнинг ҳеч бирига парво қилмай бир маромда кун кечираверишни афзал кўраимиз.

Нақадар ажойиб: бу ерга келиб тепаликдан кўркам водийни кузата бошлаганим ҳамано, бутун борлик мени ўзига тортади... Хув, ана кичкина ўрмон!.. Қани энди унинг орасига шўнғиб кетсанг!.. Ана у ерда эса тоғ чўққиси! Қани ўша чўққидан туриб поёнсиз ўлкани томоша қилсанг!.. Бир-бирига улашиб кетган тепаликлар ва сирли водийлар. О, кошкийди, уларнинг ичида йўқолиб кетсанг!.. Мен ўша ёққа қараб шошиламан ва излаганимни тополмай ортга қайтаман. О, бу

чексизликлар ҳам худди келажакдек йироқдир!.. Кўз олдимизни интиҳосиз туманли бўшлиқлар қоплаган, бизнинг туйғуларимиз ҳам шу бўшлиқда худди назаримиздек йўқолиб кетади. Биз унга томон интиламиз. Оҳ! Юрагимизни энг буюк, энг тотли ҳислар лаззатига қондиришга қанчалик ташнамиз-а! Истикболга интилиб, кўзланган мақсадга етганимизда-чи, ҳайҳот! Ҳаммаси тагин ўша эски ҳолига қайтаверади, биз бўлсак, яна ўша ожизлигимиз, чегараланганлигимизча қолаверамиз, қалбларимиз эса, кўз илғамас бир роҳатни қўмсайди.

Шунга ўхшаш, толмас дарбадар ҳам охир-оқибат ўз ватанини қўмсайди ва ўз кулбасида, умр йўлдоши кўксига бош қўйиб, фарзандлари даврасида, уларни боқиш ташвишида, бутун ер юзидан излаб тополмаган роҳат-фароғатни топади.

Эрта тонгдан куёш билан бирга туриб Валҳаймга жўнайман. Ошхона боғидан ўзим учун шакарли нўхатлар тераман-да, ўтириб олиб уларни тозалайман ва шу орада Ҳомерни ҳам ўқийман. Ўз кулбамга келиб қозонда ёғ доғлаб, нўхатларни сувга солиб, оловга қўйган пайтларимда Пенелопа¹нинг довурак хушторлари ҳўкиз ва чўчкаларни қай тарзда сўйганлари, ичларини тозалаб қовурганларини айнан кўз олдимга келтираман. Қадим ва кўҳна турмушга хос белгиларни кундалик шахсий ҳаётимга осонгина сингдириш мумкинлигидан ўзга ҳеч нарса менга бунчалик тинчлик ва осудалик бахш этолмайди.

Ўз меҳнати билан ўстирган бир бош қарамни стол устига келтириб қўйган одамнинг беғубор қувончини қалбан ҳис этиш менга нақадар хузур бағишлайди. Бунда киши нафақат қарамнинг ўзини, балки у экилган беғубор тонг ва серкуёш кунни, у суғорилган файзли оқшомларни ҳамда экиннинг барқ уриб ўсаётганини кўриб севинчга тўлган кунларини – ҳамма-ҳаммасини бир зум эслаб завқланади.

---

¹ Пенелопа – Ҳомер «Одиссея»сининг қаҳрамони (тарж.)

Ўтган куни шаҳардан амтманникига табиб келди, шу пайтда мен ерда – Лоттанинг укалари орасида ўтирардим: бири менга осилиб олар, иккинчиси торткилар, мен эса уларни китиклардим ва ҳаммамиз овозимизнинг борича хохолаб кулишардик. Сухбат давомида энгларидаги бурмаларини тинимсиз торткилаб ўтирувчи ақидапараст вайсақи ҳисобланган табиб, назаримда, менинг қилиқларимни маданиятли одамга хос эмас, деб ҳисоблади, буни очик айтмаса-да, юзидан яққол билиниб турарди. Аммо мен буни парвойимга ҳам келтирмадим, роса оқилона сафсата сотишга қўйиб бериб, болаларнинг бузиб ташлаган қоғоз уйчаларини қайтадан куриб ўтиравардим. Шундан кейин у шаҳар айланишга кетди: амтманнинг болалари ёмон тарбияланган, Вертер уларни яна ҳам талтайтириб юборган, деб гап тарқатибди.

Ҳа, дўстим Вилхелм, дунёда қалбимга энг яқини болалардир. Уларни кузатар эканман, кичкина вужудда вақти билан унга зарур бўладиган бутун куч ва фазилатларнинг қуртак ёзаётганини сезаман; ўжарлигида келгусидаги қатъийлик ва саботлилик, шўхлигида эса, келажакдаги хушфёъллик, турмушдаги хавфхатарларни енгиб ўтиш қобилияти ва бошқа хусусиятлар шу қадар яхлит ва шу қадар беғараз ҳолда кўзга ташланадики! Шунда инсоният Мураббийсининг олтинга тенг сўзларини қайта-қайта такрорлайман: «Агар ўзингиз болага айланмасангиз, унинг қалбига йўл тополмайсиз!»

Айни ўзимизга ўхшаган, ўрнак олишимиз лозим бўлганлари билан-чи, кадрли дўстим, худди бизга қарам кишилардек муомала қиламиз. Гўё улар ўз эркига эга бўлмасликлари лозим!.. Ахир, бизнинг ҳам ўз эркимиз бор-ку! Бунақа устунликни ким ўйлаб топди?... Биз каттароқ ва мулоҳазалироқ бўлганлигимиз туфайли шундайми? Марҳаматли Тангрим, сен кўкдан туриб фақатгина катта-кичик болаларнигина кўрасан,

холос; шуларнинг қай бири сенга кўпроқ қувончли бўлса, буни ўғлинг¹ аллақачон маълум қилган. Одамлар унга ишонадилар, аммо амал қилмайдилар (бу ҳам эски гап!) ва болаларига ўз билганларича тарбия берадилар... Хайр, Вилхелм! Шунча сафсата сотганим ҳам етар.

1 июл

Лоттанинг бирор беморга қанчалик руҳ бағишлай олишини ўз шўрлик қалбим мисолида ҳис қиламан. Ўлим тўшагида адо бўлаётган ҳар қандай хаста кишидан кўра, менинг қалбим кўпроқ азоб чекади. У бир неча кун шаҳарда, бир мухтарам аёл ёнида бўлади. Шифокорларнинг фикрича, бу аёлнинг ўнглиниши даргумон ва умрининг охириги лаҳзаларида Лоттани ўз ёнида бўлишини хоҳлаганмиш. Ўтган ҳафта Лотта билан Ш... қишлоғининг руҳонийсини кўргани бордик: қишлоқ тоғ ёнбағрига жойлашган, у ергача бир соатлик йўл. Биз соат тўртларда етиб бордик. Лотта катта синглизини бирга олиб келган эди. Иккита улкан ёнғок дарахти соя ташлаб турган руҳоний ҳовлисига кирганимизда истараси иссиққина чол эшик олдида ўтирарди, Лоттани кўргач, гўёки жон киргандек, ҳатто ҳассасини ҳам унутиб, унга пешвоз чикмоқчи бўлди. Лотта югуриб бориб уни жойига ўтқизгач, ўзи ҳам ёнига ўтирди, отасидан илиқ салом топширди, чолнинг кексалигидаги овунчоғи бўлган искиртгина кенжасини эркалатди. У чолни қандай юпатганини, қулоғи оғир бўлгани тужайи чол эшитсин учун овозини кўтариброк гапиришини, ёш ва соғлом бўлишларига қарамай тўсатдан қазо қилган кишилар, Карлсбад²нинг фойдаси ҳақида жон куйдириб ҳикоя қилишини, келгуси йил ёзда чолнинг ўша ёққа боришга аҳд қилганини маъқуллашини, Лотта уни охириги марта кўрганидагига нисбатан ҳозир

¹ Насронийларда ота ва ўғил Худо ҳақида тасаввур бор, бу ерда ана шу ўғил назарда тутилмоқда (*тарж.*).

² *Карлсбад* – Европадаги курортлардан бири (*тарж.*)

анча тетик кўринишини айтиб, чолга далда берганини ўз кўзинг билан кўрсанг эди!

Бу орада мен руҳонийнинг хотинига ўз эҳтиромимни изҳор қилдим. Чолнинг руҳи анча тетиклашди ва мен, бизга бинойигина соя ташлаб турган ёнғок дарахтларини макташга улгурмасимданок, анча қийналиб бўлса ҳам, уларнинг тарихини сўзлаб бера бошлади:

– Каттасини ким экканини билмаймиз, – деди у. – Биров у, биров бу руҳоний эккан, дейди. Хув анави кичкинаси хотиним билан тенг, октябрда эллик ёшга тўлади. Отаси бу дарахтни эрталаб ўтказган, ўша куни кечқурун эса туғилган. Мансаб жихатдан у менинг устозим эди. У киши бу дарахтга қанчалик меҳр кўйганлигини сўз билан ифодалаб бўлмайди; мен ҳам бунга ундан кам ихлосманд эмасман. Бундан етти йил олдин юпун бир талаба сифатида шу ҳовлига илк бор кадам кўйганимда бўлажак қайлигим мана шу дарахт остида нимадир тўкиб ўтирарди.

Лотта унинг қизи қаердалигини сўради. Айтишларича, у жаноб Шмидт билан яйловга, батрақлар ҳузурига кетибди, чол эса ҳикоясида давом этди:

– Кекса руҳоний мени ҳам, қизини ҳам жуда яхши кўрарди. Мен аввал унинг ёрдамчиси, кейин эса ўринбосари бўлдим.

Ҳикоя тугай деб колганда боғдан жаноб Шмидт билан руҳонийнинг қизи чиқиб келишди. У Лотта билан иссиқ кўришди, бу қиз менга хийла ёққанини яширмайман. Шундай шўх ва хушбичим қорамағиз қиз билан кишлокда вақт ўтказиш анча гаштли бўларди. Унинг жазмани (жаноб Шмидт қизнинг жазмани эканлигини пайқаш қийин эмасди) камгап одам бўлиб, Лотта уни суҳбатга тортишга қанчалик уринмасин, барибир, у гапимизга аралашолмади. Кўнглимни хира қилган нарса, айниқса, шу бўлдики, ундаги бу хусусият фикр доирасининг торлигидан ҳам кўра, кўпроқ ўжарлик ва бадфеълликдан эди. Бахтга қарши бу хусусият кейинроқ такрор кўзга ташланди.

Сайр пайтида Фредерика Лотта билан, гоҳида мен билан ёнма-ён юрганида унинг шусиз ҳам қорачадан келган юзи янада хиралашиб кетди. Шунда Лотта энгимдан тортиб, Фредерикага ҳаддан ташқари илтифот қилманг, дея огоҳлантириб қўйди. Агар одамларнинг бир-бирларини руҳан эзишларини, айниқса, ёшлар ҳаётларининг гуллаган даврида ҳар қандай хурсандчиликлардан баҳраманд бўлиш ўрнига, арзимас гаплар учун қисқагина қувончли дамларини йўққа чиқаришларини ва ўтган ишни қайтариб бўлмаслигини анча кеч тушуниб қолишларини кўрсам, беҳад эзилиб кетаман.

Бу воқеа мени тинч қўймади. Кечкурун руҳоний ҳовлисига қайтгач, сут ичиб ўтирарканмиз, суҳбат мавзуи ҳаётдаги шодлик ва ғам-ғуссага кўчди. Мен ҳам пайтдан фойдаланиб кишилардаги ярамас хусусиятлар ҳақида ёниб сўзладим.

– Яхши кунлар оз, ёмон кўп, дея кўпинча зорланамиз, – сўз бошладим мен, – назаримда, бу нотўғри. Агар бизга ҳар куни Худованд ато этган яхшилик истиқболга самимий қалб билан чиқсак эдик, ёмонликка тўқнаш келганимизда уни енгиш осонроқ бўлур эди.

– Бироқ қалбимизга буйруқ беролмаймиз-да, – эътироз билдирди руҳонийнинг хотини, – вужудимизнинг ҳам ўзгача раъйи бор! Агар кишининг кайфияти ёмон бўлса, у ҳеч қаердан ўзига жой тополмайди.

Мен унинг фикрига қўшилдим.

– Демак, унда бу ҳолни касаллик деб ҳисоблаб, керакли дори-дармонни топишимиз лозим, – деди.

– Мана бу маъқул гап, – гапга аралашди Лотта, – мен, масалан, кўп нарса одамнинг ўзига боғлиқ, деб ўйлайман. Ўзимдан киёс: агар бирор нарсадан таъбим хира бўлса ёки зериксам, ўрнимдан ирғиб тураманд, бирор куйни хиргойи қилиб, боғда у ёқдан-бу ёққа юраман. Қарабсизки, бирпасда бинойидекман.

– Мен ҳам худди шуни айтмоқчи эдим, – Лоттани қувватладим мен, – ёмон кайфият ҳам эринчокликка

ўхшайди, хусусан, унинг бир кўриниши. Табиатан биз ҳаммамиз эринчоқмиз, аммо буни енгишда ўзимизда куч топсак, ишимиз юришиб кетади; ўзимиз ҳам бундан роҳатланамиз. – Фредерика гапга диққат билан кулоқ соларди. Йигитча эса, биз ўз-ўзимизга, айникса, ҳис-туйғуларимизга ҳукмронлик қилолмаймиз, деб эътироз билдирди.

– Ҳозир гап ярамас ҳис-туйғулар ҳақида боряпти, бундан қутулишни ҳар ким ҳам жон-жон деб истайди, – жавоб бердим мен, – киши ўз кучининг нималарга кодирлигини уни синаб кўрганидагина билади. Борди-ю, киши бемор бўлса, барча дўхтирларга учрайди, ўзининг илгариги саломатлигини қайта тиклаш учун ҳар қандай азобга, ҳар қандай аччик дорини ҳам ичишга рози бўлади, албатта.

Рухоний чол бизнинг мунозарага қўшилиш учун кулоқларини динг қилиб турганини сезиб, овозимни баландлатдим ва унга қараб гапира бошладим:

– Черков ҳар қандай иллатга қарши тарғибот юргизади-ю, – дедим мен, – аммо ҳали черков минбаридан туриб ёмон одатларни танқид қилишганини эшитганим йўқ.¹

– Бу иш билан шаҳар рухонийлари шуғуллансин, – фикримни рад этди чол, – деҳқонларда ёмон одат бўлмайди; ҳар ҳолда баъзан бундай тарғибот ҳеч бўлмаса менинг хотиним ва жаноб амтман учун ортиқчалик қилмаган бўларди.

Ҳаммамиз кулиб юбордик, ўзи ҳам йўтала-йўтала самимий кулди. Шу орада мунозарамиз биров узилди, кейин яна йигитча сўз бошлади:

– Сиз бадфеълликни иллат дедингиз, менимча, бу муболаға.

– Зинҳор, – дедим унга жавобан, – кишидаги ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам таъбини хира қилувчи

---

¹ Бизда ҳозир Лафатернинг шу мавзуга бағишланган ҳамда Исо пайгамбарнинг китоби хусусидаги ажойиб тарғиботи мавжуд (*муаллиф изоҳи*). *Лафатер* (1741–1801) – шветсариялик олим, ёзувчи ва диний тарғиботчи. Гёте уни шахсан таниган (*тарж.*)

хулқ шу номга лойиқдир. Бир-биримизни бахтли қилолмаганимиз устига яна камдан-кам муяссар бўладиган озгина қувончни ҳам бир-биримиздан тортиб олайликими? Қайфияти ёмон бўлса-да, бундан фақат яқка ўзи қийналадиган, бошқаларнинг тинчлигини бузмаслик учун бу ҳолатни яширишга ўзида етарли куч тополадиган одам бормикан ҳеч? Кўпинча, бад-фёъллик ўз ярамаслиги учун ичдан алам чекишдан, ўз-ўзидан норозиликдан келиб чиқади, бу норозилик эса ўта бемаъниликка олиб келадиган ҳасадгўйлик билан боғлиқдир. Бахтли кишиларни кўрганимизда бу бахтни уларга ўзимиз бахш этмаганлигимизни ҳис этиш чидаб бўлмас ҳолдир.

Менинг ҳаяжон билан сўзлаётганимни кўриб, Лотта кулимсиради, Фредериканинг кўзларида ялтираган ёш мени янада жўштириб юборди, гапимда давом этдим:

– Бировнинг қалбига ҳукмронликдан фойдаланиб, шу қалбда туғиладиган озгина қувончдан ҳам уни маҳрум қилувчи кишига лаънат дегинг келади. Дунёдаги ҳеч қандай тортиқ, ҳеч қандай юпатишлар ўша золимнинг ярамас қилиқлари билан заҳарланган кўнглини кўтаролмайди.

Шу лаҳзада юрагим тўлиб кетди; ўтмишдаги шунга ўхшаш баъзи воқеалар хотирамда жонланди-да, юрагимни эзиб юборди, кўзларимга ёш қалқди.

– Дўстларинг учун фақат биргина яхшилик қил, у ҳам бўлса: уларни шодликдан маҳрум қилма, уларнинг бахтини ошир, бундан ўзинг ҳам роҳатлан – мана, ҳар куни ўзингдан талаб қилишинг керак бўлган нарса. Киши қалбдан ўртанган, ғам-аламдан қакшаган пайтларида заррача бўлса-да, унинг дардини енгиллатишга кодирмисан? Энг қувончли кунларини сен оёқости қилган қизни, ниҳоят, даҳшатли дард енгиб, бутунлай мадорсиз ҳолда, сўник кўзларини осмонга тикиб, манглайини совуқ тер томчилари қоплаб ётганида, музлаб бораётган юракка қиттаккина дармон ва куч бағишлаш учун борлигини сарф этганинда ҳам уни ҳаётга

кайтаролмаслигингни ичдан ҳис этиб, худди жиноятчидек унинг тўшаги ёнида тик қотасан ва юрагингни алам кемира бошлайди.

Бу сўзларни айтарканман, ўзим гувоҳ бўлган айни шундай воқеани хотирлаш мени адо қилаёзди. Рўмолчамни кўзимга босганча даврадан чиқиб кетдим. Фақат Лоттанинг «Кетадиган вақт бўлди», деб ортимдан чақирган овозигина мени ҳушимга келтирди. У йўлда, ҳар нарсани юракка яқин олавермаслик керак, бу нарса одамни еб ташлайди! Киши ўз-ўзини аяши керак, деб мени койиди. О, малагим! Сен учуноқ яшашим лозим!

6 июл

У ҳалиям ўша ўлим тўшагида ётган аёл билан овра. Лотта шунчалик ғамхўрки, биргина назарийёк кишига бахт ато қилади, дардига малҳам бўлади.

Кеча кечкурун унинг Марианна ва кичик Малхен билан сайрга чиқишидан хабар топгач, у билан учрашдим, сайрга бирга кетдик. Бир ярим соатлар чамаси айланганимиздан сўнг, шаҳар четидаги булоқ олдида тўхтадик, бу жой мен учун ниҳоятда азиз эди, энди эса янаям табаррукрок бўлиб қолади. Лотта тош девор устига ўтирди, биз унинг рўпарасида тикка турдик. Атрофни кўздан кечирдим. Оҳ! Оғир танҳоликни кечирган машъум онлар тағин хотирамда қайта жонланди!

– Қадрдон чашма, – кўнглимдан кечирдим мен, – ўшандан буён бирор марта ҳам сенинг оромбахшлигиндан баҳраманд бўлмаган, ҳатто йўл-йўлакай ҳам сенга бирор назар ташламаган эдим.

Пастга қараб, Малхеннинг бир стакан сувни авайлаб олиб чиқаётганини кўрдим, Лоттага боқиб унинг мен учун нақадар азизлигини ҳис этдим. Бу орада кўлида стакан билан Малхен етиб келди. Марианна ундан стаканни олмоқчи бўлди.

– Йўк, йўк! – қичқирди кизча мулойимгина товуш билан. – Лотхен, олдин сен ич!

Унинг сўзларидаги самимий меҳрибончиликдан шу даражада меҳрим жўшиб кетдики, уни даст кўтариб қаттиқ ўпиб олишдан ўзимни тиёлмадим, қизча эса чинқириб йиғлай бошлади.

– Яхши қилмадингиз, – деди Лотта. Мен уялиб қолдим. У қизчанинг қўлидан тутиб, зинапоя бўйлаб пастга бошлади.

– Юр, Малхен, – деди у, – тез-тез бўлақол, юзингни булоқ сувиға ювгин, ўшанда ҳеч нарса қилмайди.

Турган жойимда қизчани кузатардим: сеҳрли булоқ суви бутун ифлосликни ювиб ташлайди ва юзни соқол босиб кетиш хавфидан қутқазади, деган ишончда юзини ҳўл қўлчалари билан шунчалик берилиб ишқалардики! «Бўлди», – деди Лотта, шунда ҳам қизча, қанча кўп ювсам шунча яхши, деган фикрда юзини ишқаларди.

Ишон, Вилхелм, мен ҳалигача ибодат манзарасини ҳеч қачон бунчалик эҳтирос билан кузатмагандим. Лотта юқорига чиққанида, бутун бир халқнинг гуноҳини ювган пайғамбарларга топингандек, ўзимни унинг пойига ташлашни истардим.

Юрагим тўлқинланиб турганидан бўлган воқеани ичимда сақлаёлмадим, кечқурун бир одамга айтиб бердим. У мени тушунади, деб ўйлагандим, негаки, у анча бамаъни одам-да. Лекин роса одамини топиб гапирибман. Унинг фикрича, Лотта нотўғри қилган, болаларнинг миясига ҳар нарсани сингдириш мумкин эмас, бундай муомала хато фикр ва ишончсизлик туғилишига сабаб бўлади, бундан болаларни ўз вақтида асрай билиш лозим.

Унинг уйида бундан бир ҳафта бурун чўқинтириш маросими бўлганини эслаб эътироз билдирмадим, бироқ ўзим бир ҳақиқатга содикман: ширин хаёллар қанотида парвоз қилдириб, олий бахт ато этувчи Тангри биз билан қандай муомалада бўлса, биз ҳам болалар билан шундай муомалада бўлишимиз лозим.

Гўдакмиз-а! Биргина нигоҳ бизни нималарга элтмайди! Ҳали ҳам гўдакмиз! Биз Валҳаймга борган эдик. Хонимлар каретада кетишди. Сайр пайтида, назаримда, Лоттанинг тим қора кўзларида... тентакман, мени кечир! Аммо бу кўзларни бир кўрсанг эди!.. Гапни қиска қилақолай, чунки уйкум келиб кўзларим юмилиб кетяпти. Хуллас, хонимлар каретага жойлашишди. Биз эса, – ёшгина В... Зелштадт, Одрани ва мен – карета олдида турардик. Ўта шўх ва ҳазилкаш йигитлар хонимлар билан мулоқотда эдилар. Мен Лоттанинг нигоҳига интиқ эдим. У гоҳ унга, гоҳ бунга қарарди! Бутун борлигим билан ёлғиз унга бўйсуниб турсамда, менга, менгагина, унинг назари тушмади! Менинг қалбим ундан минг мартаба афв сўради! Лотта бўлса, менга назар ташламади! Карета кўзгалди! Кўзларимга ёш қалқди. Мен унинг ортидан қараб қолдим ва карета деразасидан Лоттанинг шляпаси кўринди. У бурилиб қаради! Оҳ! Менга қарадимикан?

Дўстим! Ана шундай ноаниқликдан бошим қотган. Мени биргина нарса овутади! Эҳтимол, у менга қарагандир? Эҳтимол! Хайрли кеч! Бориб турган гўдакман-а!..

10 июл

Бирор жойда у ҳақда оғиз очгудек бўлишса, қанчалик ўнғайсизланишимни кўрсанг эди! У сенга ёқадими, деб сўрашганда-чи? Ёқади! Шу сўзни ўлгудай ёмон кўраман. Лотта кишидаги бутун хаёл ва туйғуларни қамраб олмасдан, шунчаки ёқиши учун одам қандай бўлмоғи керак! Ёқади! Яқинда мендан биров: «Оссиан¹ сенга ёқадими?» – деб сўради.

¹ *Оссиан* – 1760 йилда шотланд шоири Макферсон ўз шеърларини тўплаб, «Оссиан қўшиқлари» номи билан нашр эттирган эди (тарж.).

Фрау М...нинг аҳволи оғир; унинг умрини узайтир деб Худога ёлвораман, чунки унга Лотта иккалами бирга қайғурамыз. Мен Лоттани дугона париникида камдан-кам кўраман, бугун эса у ғалати бир воқеани сўзлаб берди.

Чол М... бачкана, инжик, қурумсоқ одам бўлиб, хотинини мудом харажатдан қисиб келган. Лекин хотин ҳамини кийин аҳволдан қутулиш йўлини топарди. Бундан бир неча кун олдин дўхтир унинг тузалиши гумон деб ҳисоблагач, эрини ёнига чақирипти ва юрагини очипти (Лотта ҳам хонада экан):

– Сенга бир нарсани маълум қилишим керак, бўлмаса бу ўлимимдан кейин кўнгилсизлик ва тушунмовчилик туғдириши мумкин. Мен шу пайтгача иложи борича тежаб-тергаб хўжаликни тебратиб келдим. Аммо шу ўттиз йил давомида сени алдаб келганимни биргина сен кечирасан. Турмуш қурганимизнинг дастлабки пайтларида ейишга ва бошқа уй харажатлари учун арзимаган маблағ ажратардинг. Хўжалигимиз анча кенгайиб, даромадимиз ошганда ҳам шунга қараб ҳафталик харажатни кўпайтириш хаёлингга келмади; қисқаси, қанчалик кўп талаб қилинмасин, сен барибир бир ҳафтага бир неча гулденни етказишимни талаб қилганингни ўзинг ҳам биларсан. Мен бўлсам миқ этиб оғиз очмасдим, етишмовчилик ўрнини ҳафтасига келган фойдадан тўлдирардим: уй бекаси пул ўғирлайди, деб ҳеч ким ўйламайди-ку, ахир. Мен пулни ҳавога совурганим йўқ ва бу ҳақда оғиз ҳам очмасдан, соф виждон билан абадий кўз юмиб кетсам бўларди, лекин, мендан кейин хўжаликни қўлга оладиган аёл шу заҳотиёқ боши берк кўчага кириб қолиши, сен эса, менинг биринчи хотиним тежаб-тергашни биларди, дея ўз гапингни ўтказишинг мумкин эди.

Инсон кўзининг ақлга сиғмас даражада парда босиб қолиши хусусида Лотта икковимиз гаплашиб ўтирдик. Ахир, наҳотки, одам, етти гулден ўрнига

икки баравар кўпроқ харажат қилинаётганда, бунда бирор гап бор, деб гумон қилмаса! Аммо пайғамбарнинг қайнар хумчаси уйда пайдо бўлиб қолганда ҳам бунга ҳайрон бўлмайдиган одамларни ўз кўзим билан кўрганман.

13 июл

Йўқ, мен адашаётганим йўқ! Унинг тимқора кўзларига менга ва менинг тақдиримга нисбатан ҳақиқий ҳамдardлик балқиб турипти! Ҳа, сезяпман, бунга юракдан аминман... Оҳ, у... у мени севади! О, бу сўзлардаги сеҳрни ифодалаб бера олармиканман?..

У мени севади!.. Бу мени ўз назаримда қанчалик юксакликка кўтаради! Ахир, мен... Бу ҳақда сенга очик айтаверишим мумкин, у мени севишини билганимдан буён ўз-ўзимга топинишимни яхши тушунасан...

Бу фикрим сурбетликми ёки ҳақиқий туйғуми, билмайман. Ҳар ҳолда Лоттанинг қалбини рақибим банд этган, деб ўйламайман. Шундай бўлса-да, барибир, агар Лотга куёви ҳақида гапирса, бекиёс ҳурмат ва меҳр билан гапирса, ўзимни худди шамшири тортиб олинган, ҳар қандай обрў ва мансабдан маҳрум этилган кишидек ҳис этаман.

16 июл

Қўлларимиз тўсатдан бир-бирига тегиб кетса ёки стол остида оёқларимиз учрашса, бутун борлигим қанчалик ларзага келишини билсанг эди! Оловдан кўркқандек ўзимни тортаман, лекин яширин бир куч мени яна олдинга ундайди! Бошим чир айланади!.. Лотга-чи... ўзининг соддадиллиги ва софлиги туфайли бу майда-чуйда яқинликлар мени қай даражада азоблашини билмайди. Сухбатлашиб ўтирганимизда у қўлини менинг қўлларим устига қўйса ёки гапга қизиқиб кетган дамларда менга яқин келиб, сеҳрли нафаси лабларимга урилса – ўзимни тўлқинда ғарқ бўлаётгандек ҳис қиламан... Қулоқ сол, Вилхелм! Мен бирор кун мана шу самимий ишончдан ёмон мақсадда

фойдаланишга журъат этсам-чи?.. Сен мени тушунасан, дўстим!.. Йўқ, менинг қалбим бу даражада ярамас эмас. Албатта, у кучсиз!.. Шунинг ўзиёқ иллат эмасми, ахир?..

Лотта мен учун муқаддасдир. Унинг қаршисида ҳар қандай истак ҳам юзага чиқолмайди. Унинг ҳузурида ўзимни йўқотиб қўяман. Вужудимдаги ҳар бир томир ларзага келгандек туюлади... у бир сеҳрли куйни фортепианода шундай содда ва жозибали қилиб завқ-шавқ билан чаладики! Бу унинг энг севган куйи! Бу куйнинг илк садоларини тинглаганимданок гўё бутун ғам-ғусса ва ташвишлардан кутулгандек бўламан. Мусиқанинг сеҳрли кучи ҳақидаги эскидан қолган гапларга сўзсиз ишонаман. Оддийгина бир оҳанг мени қанчалик ҳаяжонга солади! Ўз-ўзимни отиб ташлашни истаб турган пайтимда у яна шу куйни чалади! Қалбимдаги изтироб ва туманлик ёзилиб кетади-да, қайтадан эркин нафас ола бошлайман.

18 июл

Вилхелм! Бизга муҳаббатсиз ҳаётнинг нима кераги бор? Нурсиз сеҳрли чироқ нима-ю, бу нима! Сен уни ёққанингадәк турли-туман ранглар оппоқ деворда товлана бошлайди! Бу ўткинчи саробдан бўлак нарса бўлмаса-да, биз уни кўргач, болаларча севинамиз ва ғаройиб ҳодисага маҳлиё бўлиб турамиз. Бугун Лотта билан кўришолмадим: бир неча эзма кишилар ёнида тутилиб қолдим. Энди нима қилиш керак? Ҳеч бўлмаса, унинг ҳузурида бўлган одамни кўриш мақсадида у ёққа хизматкоримни юбордим. Уни сабрсизлик билан кутдим ва шунчалар қувонч билан қарши олдимки! Агар журъат этганимда эди, унинг бошини кўксимга босиб, ўпиб олган бўлардим.

Айтишларича, бонон тоши¹ни офтобга қўйса, у қуёш нурларини ўзига ютармиш, кейин анча вақтгача

---

¹ *Бонон тоши* – оғир ялтироқ тош бўлиб, 1602 йилда болонийелик этикдўз Карсиоролс топган, шу сабабли бонон ёки болонийе тоши деб юритилади (*тарж.*).

коронгуликни ёритиб турармиш. Хизматкорим ҳам, назаримда, шундай эди. Лоттанинг назари унинг юз-кўзларига, ливрея¹сининг тугмаларига, плашининг ёқасига тушган, деган туйғу мен учун шундай муқаддас ва қимматли эдики! Шу дақиқада хизматкоримни минг талерга ҳам алмаштирмаган бўлардим. Унинг хузурида ўлтириш улкан бахт эди. Худоё, сен бундан кулма! Вилхелм, бизга севинч бахш этувчи нарсалар саробми?

19 июл

«Мен уни кўраман!» дея ҳайқираман ўзимча тонгда уйғонганим заҳотиёқ заррин қуёшга қувонч билан боқарканман, – «мен уни кўраман!» Бутун кун бўйи бундан ўзга истагим йўқ. Ҳамма-ҳаммаси шу умидга сингиб кетади.

20 июл

Сизларнинг маслаҳатларингга кириб, ҳеч ҳам элчи билан ...га бормоқчи эмасман. Бировга қарам бўлишни ёқтирмайман, элчининг бемаъни одам эканлигини эса ҳаммамиз яхши биламиз. Онам менинг бирор иш билан шуғулланишимни истаганини ёзибсан. Бу гапинг кулгимни қистатади. Нима, ҳозир бекорчиманми? Мен нўхат саралайманми ёки тариқми, аслида барибир эмасми? Бу дунёда ҳамма нарса беҳуда натижага олиб келади. Кимки виждонан ва ўз истаги билан эмас, балки бошқаларга ёқиш мақсадидагина пул, обрў ёки яна бошқа бирор нарса учун меҳнат қилса, у – тентақдир.

24 июл

Расм солишни ташлаб юбормаслигим учун жуда қайғураётганлигинг туфайли, охирги пайтда жуда оз иш қилганлигимни сенга маълум қилишдан кўра, яхшиси, бу ҳақда тўхталмай қўя қолай.

---

¹ *Ливрея* – Европа мамлакатларида хизматкорлар киядиган уқали кийим (*тарж.*).

Мен ҳеч қачон бунчалик бахтга мушарраф бўлмагандим, энг майда тош ва гиёҳдан тортиб, бутун табиатга бўлган муҳаббатим ҳеч қачон бу қадар улкан ва чуқур бўлмаган эди, аммо буни қандай ифодалашни ҳам билмайман... Менда тасвирлаш қобилияти шунчалик сустки, ҳамма нарса кўз олдимда сирли тумандек айланишади-да, бирорта ҳам манзарани илғаб ололмайман. Назаримда, агар сарик лой ёки мум бўлса, шундан бирор нарса ясаёлсам керак. Агар шу ҳолат давом этаверса, лой оламан-да, ясаб кўраман, бирорта шакл ҳосил бўлар-ку, ахир!

Лоттанинг портретини ишлашга уч марта киришдим ва ҳар сафар ҳам бунинг уддасидан чиқолмадим. Кўпроқ алам қилгани шуки, илгаригидек бирор кўринишни дарҳол илиб ололмайман. Бир пайтлар унинг силуэтини чизгандим, энди шу билангина чекланишга мажбурман.

25 июл

Ҳа, азизим, Лотта, барча айтганларингни бажо айлайман, менга иложи борича кўпроқ ва тез-тез юмушлар буюринг. Сиздан фақат бир нарсани ўтинам: ёзган номаларингизга қум сепманг¹. Бугун хатни лабларимга теккизганим заҳотиёқ тишларим орасида қум ғижирлай бошлади.

26 июл

У билан камроқ учрашай деб бир неча маротаба ўзимга сўз бердим. Аммо сўзда туриб бўлармиди! Ҳар куни ўз-ўзимни алдайман ва эртага учрашмасликка чин ваъда бераман, тонг отгач, арзимаган бир ваз топаман-у, кўз очиб-юмгунча унинг ҳузурида пайдо бўламан. Ёки у кечкурун: «Эртага албатта келарсиз?» – деб айтиб қўяди. Бу гапдан кейин ким ҳам бормай туроларди! Ё бўлмаса, у менга бирор топшириқ беради, жавобини эса ўзим етказишни маъқул кўраман. Ёки

---

¹ Илгариги вақтларда сиёҳни қуришиш учун қоғоз устига қум сепишган (*тарж.*).

хаво ғоят яхши бўлади-да, мен Валҳаймга жўнайман, бу ердан унинг ёнигача ярим соатлик йўл, холос! – Бунчалик яқин масофада интилиш янада кучаяди. Ҳаш-паш дегунча кўрибсанки, ўша ерданман. Бувим магнит тоғи ҳақида эртак айтардилар: кемалар ўша тоққа яқин сузиб келишганда, улар ҳамма темир қисмларидан ажралишган, миҳларни тоғ тортиб кетган ва бечора денгизчилар эса, вайрон бўлган ёғочлар орасида ҳалок бўлишган.

30 июл

Алберт келди, энди кўринмаслигим лозим. У одамларнинг энг яхшиси, энг олижаноби бўлганида ҳам ва мен ўзимни ҳар жиҳатдан ундан паст ҳисоблаганимда ҳам, барибир, уни шунчалик камолот эгаси сифатида кўриш – чидаб бўлмас ҳолдир. Ҳа, ҳа, камолот эгаси! – Қисқаси, Вилҳелм, куёв келди! У яхши, ёқимтой одам, у билан аҳил бўлмок керак. Яхшиямки, учрашганларида йўқ эдим! Бўлмаса, ўртаниб адо бўлардим. Бунинг устига шунчалик сипоки, ҳали бирор марта ҳам менинг ҳузуримда Лотгани ўпгани йўқ. Бунинг учун уни Тангри ярлақасин! Шундай қизни ардоқлай билганлиги учун ҳам уни кадрласа бўлади. Менга ҳам муносабати яхши, бу унинг ўз идрокидан кўра, кўпроқ Лоттанинг таъсири бўлса керак, деб гумон қиламан. Бунга аёллар уста бўлишади ва тўғри қилишади ҳам. Чунки икки ошиқ йигит бир-бири билан аҳил бўлса, уларнинг фойдаси-да, аммо бундай ҳоллар камдан-кам учрайди.

Бирок Алберт ҳурмат қилишга арзигулик одам. У босиқ, мен эса, аксинча, қизиққонлигимни кўпинча яширолмай қоламан. Унинг муҳаббати юксак ва у Лоттанинг кадрига ета биледи. Афтидан, у ғамгин кайфиятда бўлишни унча ёқтирмайди ва сен биласанки, кишилардаги иллатлардан энг ёмон кўрадиганим – мана шу.

Алберт мени ақлли одам деб ҳисоблайди, Лоттага бўлган меҳрибонлигим ва ҳар бир ҳаракатидан

кувонишим, Албертнинг шодлигини оширади ва Лоттани янада кўпроқ севади. У заррача бўлса-да, Лоттани рашк қилмайди, деб айтолмайман, ҳар ҳолда ўзим унинг ўрнида бўлганимда, бу нусхага хайрихоҳ бўлишимни худо биларди.

Алберт нима бўлса бўлаверсин-у, аммо Лотта ёнида бўлишдек қувончдан энди бенаибман. Бу нима, тентакликми ёки хаёлпарастликми? Бирор нарса деб аташнинг ҳожати борми?! Аҳвол ўз-ўзидан аён-ку!.. Ҳозир нима билсам, буларни Алберт келгунига қадар ҳам билардим. Лоттага бирор нарса деб даъво қилишга ҳақким йўқлигини ҳам билардим ва ҳеч нарса даъво ҳам қилмадим. Ҳар ҳолда бу даражада илтифотли бўлишга ҳожат йўқ эди, энди эса, рақиби келиб, сеvimли кизини тортиб олса, бу ландовур тагин хайрон ҳам бўлади.

Тишимни тишимга босиб, ўз бахтсизлигимдан куламан, лекин мени тақдирга тан беришга ундовчи кишилар устидан ўн баробар ортиқча кулган бўлардим. Демак, аҳвол ўзгармас экан... Мени бундай бефаҳмлардан халос этинглар!.. Ўрмонда у ёқдан-бу ёққа югураман, Лотта олдига келганимда, у Алберт билан боғдаги айвончада ўтирган бўлса ва ўзимнинг бу ерда ортиқчалигимни сезсам, жиннилик қилиб турли-туман бемаъни қилиқлар бошлайман.

– Худо ҳаққи, ўтинаман сиздан, кечагидек ўйин кўрсатманг! – деди Лотта. – Сизнинг қувноқлигингиз гоят кўрқинчли.

Гап орамизда қолсин-у, Алберт банд бўлган пайт-ни пойлаб бир зумда ўша ерга бораман. Агар Лотта ёлғиз бўлса, ҳаддан ортиқ севиниб кетаман.

8 август

Азизим Вилҳелм! Ишон, бизни азалий тақдирга бўйсунтиришга ундовчи кишиларни беҳад қоралаганимда, мутлақо сени кўзда тутмаган эдим. Сен ҳам шундай фикрга кела олишинг мумкинлигини ҳатто ўйлаб ҳам кўрганим йўқ. Аслини олганда, сен ҳақсан. Азиз

дўстим, ҳаётда фақат бир нарса, яъни ё униси, ё буниси, деган масала жуда кам ҳолларда ҳал қилинган. Ҳис-туйғулар ва қилиқлар худди қирғийбурун ва пучукбурунлар ўртасидаги фарққа ўхшаб турли-тумандир. Сенинг ҳамма исботларингни тан олсам-да, шу билан бирга ана шу ё униси, ё буниси масаласини ҳал қилишга уриниб кўрсам, албатта, мендан ранжи-массан.

Айтасанки, ё Лоттага етишишдан умидинг бор, ёки бутунлай умидсизсан. Биринчи ҳолда, ўз истагингни амалга оширишга урин, акс ҳолда, ўзингни қўлга ол ва охири сени хароб қиладиган аянчли туйғудан қутулишга урин...

Азизим! Бу айтишгагина осон, холос, ҳа...

Мабодо, дармонни қуритувчи касаллик секин-аста ўлимга элтаётган бирор бахтсизни кўрсанг, ундан: «Ўзингга битта ханжар ур-да, барча азоблардан халос бўл», – деб талаб қила олармидинг? Ахир, кишининг дармонини қуритаётган мана шу хасталик, ундан қутулишга бўлган журъатни ҳам емирмайди-ми? Албатта, сен: ким ҳам бўшанглик ва иккиланиш туфайли ўз ҳаётини хавф остида қолдиришдан кўра, қўлини қирқтиришни афзал кўрмайди?.. Ёки шунга ўхшаш бошқа бирор мисол билан жавоб беришинг мумкин. Эҳтимол, шундайдир! Кел, мисоллар келтиравериб бир-биримизни безор қилмайлик!.. Етар!.. Ҳа, Вилҳелм, мен ўзимда баъзан шундай журъат сезаманки, гўё отилиб туриб, ҳамма нарсани ўзимдан ирғитиб ташлаб, югургим келади, бироқ қаёққалигини ўзим ҳам билмайман.

Кечқурун

Кўпдан буён ташлаб қўйган кундалик дафтарим бугун яна қўлимга тушиб қолди ва воқеа-ҳодисаларни шунчалик батафсил қайд этганлигимга ҳайрон қолдим! Ўз аҳволимни очик-ойдин кўриб турсам-да, барибир, худди боладек қилиқлар қилганман, ҳозир ўшандаги аҳволимни янада аниқроқ тасаввур

киляпман, бироқ эс-хушимни йиғишга уринаётганим ҳам йўк.

10 август

Мен бунақа тентак бўлмаганимда, энг ширин, энг бахтли ҳаёт эгаси бўлишим мумкин эди. Ҳозир мен бошдан кечираётган қалбга роҳат бағишловчи мумтоз лаҳзалар камдан-кам бўлади. Киши ўз бахтини ўзи яратади, деган гап нақадар тўғри-я!

Энг ажойиб оиланинг аъзоси ҳисобланаман, мўйсафид мени ўз ўғлидек, болалар ўз отасидек севишади. Лотта эса!.. Ундан кейин, софдил Алберт ҳам турли ярамас қилиқлар билан бахтимга халақит бермайди, мени дунёда Лоттадан кейин энг қимматли кишиси ҳисоблайди! Биласанми, Вилхелм, сайр қилиб юрарканмиз, у билан Лотта ҳақида бирга суҳбатлашиш биз учун туганмас қувончдир. Дунёда бундай аҳволдан ҳам кулгилироғи бўлмаса керак. Кўпинча бундан йиғлагим келади.

У менга, Лоттанинг волидаи муҳтарамаси ўлими олдидан хўжаликни ва болаларни Лоттага, Лоттани бўлса, унга васият қилиб қолдирганини айтиб берди. Шундан буён Лотта гўё қайта туғилган: хўжалик ташвишлари билан у худди онадек бўлиб қолган. Ҳаётининг ҳар бир дақиқаси жўшқин муҳаббатсиз ва меҳнатсиз ўтмайди. Лекин шу билан бирга, қувноқлик ва хушчакчақлик ҳеч қачон уни тарк этмаган! У шуларни ҳикоя қиларкан, мен унинг ёнида юриб, йўл четидаги гулларни териб, уларни тартиб билан дасталайман ва... ёнимизда оқаётган анҳорга ирғитаман-да, уларнинг оқим бўйлаб сузишини кузатаман... Сенга бу ҳақда ёзганманми, йўкми, билмайман: Алберт шу ерда қолади ва анча сердаромад мансабга ўтиради, бу идорада уни беҳад ҳурмат қилишади. Иш юзасидан эпчиллик, тиришқоқликда унга тенг келадиган кишини ҳали учратганим йўк.

Алберт дунёдаги энг яхши кишилардан, албатта. Кеча ўртамизда қизиқ бир тортишув бўлиб ўтди. Мен унинг олдига хайрлашгани келгандим. Чунки менда тоққа отда саёҳат қилиш фикри туғилиб қолди, ҳозир шу ердан сенга ёзяман. Хонада у ёқдан-бу ёққа юрарканман, унинг тўппончаларига кўзим тушиб қолди.

– Саёҳатга чиқишимда тўппончаларингни бериб тур, – дея илтимос қилдим.

– Агар ўзинг ўқлаёлсанг олақол, – деди у, – уларни безак учунгина бу ерга осиб қўйганмиз, холос.

Улардан бирини михдан олдим, у сўзида давом этди: – Ўз эҳтиёткорлигим кўнгилсиз бир ҳодисага сабабчи бўлганидан буён уларни кўлимга ҳам олмайман.

Ўша воқеани билишга қизиқиб қолдим.

– Уч ойча қишлоқда, бир ошнамникида яшадим, иккита ўқланмаган тўппончам бор эди, чунки ҳеч қанака хавф ҳам йўқ эди. Ёмғирли кунлардан бирида зерикиб ўтириб, турли бўлмағур фикрлар хаёлимга келаверди: бизга кимдир ҳужум қилиб қолса-я, тўппончалар зарур бўлиб қолса-я, унда... Қисқаси, бунақа васвасаларни ўзинг тушунасан... Тўппончаларимни хизматкоримга бериб, уларни тозалашни ва ўқлашни буюрдим, у бўлса, ҳазиллашиб, қизларни кўрkitмоқчи бўлди, шомпол ҳали чиқарилмай туриб, кўкқисдан тўппончадан ўқ чиқиб кетди, шомпол бир қизнинг ўнг қўлига тегиб кетиб, бош бармоғини парчалаб юборди. Бунинг учун менга анча таъна эшитишга ва қизни даволаш учун харажатни кўтаришга тўғри келди, шундан буён қуролни ҳамиша ўқламасдан қўяман, мана эҳтиёткорликнинг оқибати, азиз дўстим! Хавфни олдиндан сезмайсан-да, киши!.. Аммо...

Биласанки, агар шу «аммо»сини ишлатмаса, Албертни жуда яхши кўраман. Ҳар бир қонданнинг ҳам истисно томони борлиги ўз-ўзидан тушунарли эмасми? Лекин, у шу қадар адолатлики, борди-ю, назарида фикри умумийроқ, яхши ўйланмаган, шошқалоқлик

билан айтилган бўлса, шу нарсанинг туб моҳиятига етмагунча қўймайди, сени изоҳлар, гумонлар ва эътирозларга кўмиб ташлайди. Бу сафар эса, унинг ҳам фикрлари чалкашиб кетди, ниҳоят мен ҳам унга бутунлай кулоқ солмай қўйдим, ҳазил тариқасида кескин бир ҳаракат билан тўппонча оғзини пешонамга тирадим.

– Қўйсанг-чи! Бу нима қилик? – деди Алберт менадан тўппончани тортиб оларкан.

– У ўқланмаган-ку, ахир, – эътироз билдирдим мен.

– Барибир, бундай қилишнинг ҳожати йўқ, – деди у аччиқланиб, – кўз олдимга келтиролмайман, одамнинг шу қадар телбаликка – ўзини-ўзи отиб ташлашга қандай қўли бораркан? Шу бўлмағур фикрнинг ўзиёқ кўнглимни айнитади.

– Жуда ғалати-да бу одамлар, – деб юбордим мен, – ҳар бир нарса учун дарҳол изоҳ топасизлар; у тентаклик, бу ақллилик, у яхши, бу ёмон! Ахир, шу ҳам энди гап бўлдимиз? Бунинг учун ҳар бир ишнинг ички сабабини текшириб кўрасизларми? Содир бўлган ва содир бўладиган воқеаларни аниқ кўрсата оласизларми? Агар шундай қилганингизда эди, бунчалик шошилиб хулоса чиқармаган бўлардингиз.

– Ахир, кулоқ солсанг-чи, – деди Алберт, – баъзи қиликлар қандай туйғулар туфайли келиб чиқишидан катъий назар, ақлга сиғмайди.

Елкамни қисдим-да, унинг фикрини маъқуллаб қўя қолдим.

– Бирок, дўстим, – гап бошладим яна, – бунда ҳам баъзи истисно томонлар бор. Ўғирлик, албатта, иллат ҳисобланади: ўзини ва оиласини очликдан қирилиш хавфидан қутқазиш мақсадида ўғирлик қилишга мажбур бўлган одам ачинишга лойиқми ёки жазогами? Ҳаққоний қаҳри келиб, ўз бевафо хотинини ва унинг ярамас хушторини қурбон қилган эркакка, ёки бўлмаса, эҳтиросли лаҳзаларда муҳаббатнинг бир сониялик лаззатиға ғарқ бўлиб, ўзини йўқотган қизга

ким ҳам тош отади? Ҳатто биздаги ҳуқуқшунослар, совуққон расмиятчилар ҳам бундай ҳолларда бироз бўшашадилар, жазолашга шошилмайдилар.

– Бу бошқа гап, – жавоб берди Алберт, – чунки одам ҳис-туйғуларга берилиб кетиб, фикрлаш қобилиятини йўқотади ва кишилар унга мастга ёки жиннига қарагандек қарайдилар.

– Эҳ, сиз хушёрлар! – дедим кулимсираб. – Жўшқинлик! Мастлик! Жиннилик! Сиз, ақлли кишилар эса, вазмин ва бетараф бўлиб, бир чеккада турасизлар-да, мастларни қоралайсизлар, уларни четлаб ўтасизлар, руҳоний ҳамда фарисейларга ўхшаб, сизларни ҳам шулардек қилиб яратмагани учун ҳудога шуқур қиласизлар. Ўзим ҳам бир неча марта маст бўлганман, мендаги қизиққонлик ҳатто жинниликкача бориб етган, бироқ мен бирортаси учун ҳам ўкинмайман, негаки, ҳамма буюк кишилар бирор-та улкан, ҳаёлга келмаган ишни амалга оширишса, ҳамиша уларни маст ёки жиннига чиқаришларига аллақачон имоним комил бўлган. Мана шу кундалик ҳаётда ҳам бирорта кутилмаган ишга эндигина дадил, виждонан киришган одам кетидан: «Бу одам маст! У жинни бўлган!» – деб ғийбат қилганларини эшитсанг, тоқатинг тоқ бўлади, кишининг. Уят эмасми, ахир, хушёрлар! Уят эмасми, донолар!

– Бу сенинг навбатдаги хом ҳаёлинг, – деди Алберт, – ҳамиша бир гапни кўпиртириб юрасан, ҳозир эса, мутлақо ноҳақсан. Ҳозир ўз-ўзини ўлдириш ҳақида гап боряпти-ю, сен буни буюк ишлар билан таққослаб ўтирибсан. Ўз-ўзига қасд қилиш ростдан ҳам кучсизлик-ку, турмуш азобларини енгилдан кўра, тинчгина ўлиб қўяқолиш осон-да, ахир!

Гапни бўлишга тайёр эдим, чунки чин қалбимдан сўзлаган пайтимда агар бирортаси, ҳаммага маълум арзимас ҳақиқатларни менга пеш қилса, тоқат қилолмайман. Бироқ бундай гапларни эшитавериб ва

---

¹ *Фарисей* – қадимги Иудия (Яҳудия)да, шаҳар бойлари ўртасида тузилган диний-сиёсий ташкилот аъзоси (*тарж.*).

аччиқланавериб ўрганиб қолганлигим туфайли ўзимни тутдим ва хийла жўшиб гапира бошладим:

– Сенингча, бу кучсизликми? Ўтинаман, гапнинг моҳиятига етмай туриб ҳукм чиқарма. Мустабид ҳокимнинг бениҳоя зулмидан эзилган халқ ниҳоят кўзғалса ва зулм занжирини узиб ташласа, сен буни ҳам кучсизлик дейсанми? Агар бирор одамнинг уйига ўт тушса-ю, у кўркувдан кучга бўлиб, одатда жойидан кўзғата олмаган юкни осонгина кўтариб чиқса, ёки бўлмаса, бирор киши, аламдан қаҳри келиб, олти киши билан олишиб, барчасини енгса, сенингча, бу ҳам кучсизлик ҳисобланадими? Демак, азизим, тиришиш – кучлилиқ экан, нега энди, ҳаддан ортиқ шиддат унинг акси бўлсин?

Алберт менга тикилди-да, деди:

– Аччиғинг келмасин-у, лекин сен келтирган мисолларнинг бу масалага мутлақо алоқаси йўқ.

– Эҳтимол, шундайдир, – дедим мен, – менинг фикрларим кўпинча мақтанчоқликка бориб етишини кўп марталаб юзимга айтишган. Қани, бундок ўйлаб кўрайлик-чи, авваллари кўнгилли туюлган ҳаёт юкини ўз елкасидан ирғитиб ташлашга қарор қилган одамнинг кайфияти қанақа бўлиши мумкинлигини тасаввур қила олармиканмиз? Ўзимиз бироз ҳис эта оладиган нарса ҳақидагина фикр юритишга ҳаққимиз бор, холос.

– Одамдаги тоқатнинг ҳам чегараси бор, – сўзимда давом этдим мен, – инсон қувончни ҳам, дарду аламини ҳам маълум бир чегарагача кўтара олади, ўша чегарадан ўтдимиз, бас, у сўзсиз ҳалок бўлади. Демак, бу ерда гап унинг кучли ёки кучсизлиги ҳақида эмас, балки одам ўз азоблари меъёрига – у маънавийми ёки жисмонийми, барибир, бардош бера олиши ҳақида боряпти. Менимча, қаттиқ безгакдан ҳалок бўлган кишини кўрқок дейиш, қанчалик ақлга сиғмаса, ўз ўзини ўлдирган одамни ҳам кўрқокка чиқариш, номаъқулдир.

– Парадокс!¹ Бутунлай парадоксал хулоса! – хитоб қилди Алберт.

– Сен ўйлаганчалик эмас, – эътироз билдирдим мен, – одам гоҳо шундай касалликка йўлиқадики, натижада у тамоман ҳолдан тойиб ёки фаолиятсиз бўлиб қолади, буни қайта тиклаш, ҳар қандай нажотбахш уриниш билан ҳам ҳаётни кўнгилдаги изга тушириш имкони бўлмайди, бу фикримга қўшиларсан, энди эса, дўстим, буни рухий соҳага татбиқ этамиз. Ўз ички ҳаёллари гирдобида қолган кишига бир назар ташла: ташқи таъсирлар уни қанчалик эзиб, хира фикрлар унда мустаҳкам илдиз ота боради, ниҳоят, кун сайин ўсиб борувчи ғайритабиий бир куч уни ўз-ўзини идора қилиш қобилиятидан маҳрум қилади ва ҳалокатга элтади.

Хотиржам, мулоҳазали дўстнинг бахтсиз киши аҳволини муҳокама қилиши ҳам, унга панд-насиҳат қилиши ҳам бефойда. Бу худди ўз кучидан беморга заррача ҳам бахш этолмасдан, унинг тўшаги ёнида турган соғлом киши ҳолатига ўхшайди.

Алберт учун буларнинг барчаси умумий гаплар ҳисобланарди. Шунда мен унга, яқиндагина сувдан ўлик ҳолда топилган қизни эслатдим ва бу қиз фожиасини қайта ҳикоя қилдим:

– Бир хилдаги кундалик ишлар, уй юмушларининг тор доирасида ўсган, фақатгина оз-оздан пул тўплаб сотиб олган кийимларини якшанба кунлари кийиб, дугоналари билан шаҳарда сайр қилишга, катта базмда бир озгина рақс тушишга боришдан, айниқса, бир соат-ярим соат қўшнисини билан бировларнинг ғийбатими ёки олди-қочди гаплар ҳақидами берилиб гап сотишдан бошқа кўнгил очишни билмайдиган ёшгина қизнинг жўшқин қалбида ниҳоят яширин истаклар пайдо бўла бошлайди, эркакларнинг хушомадлари буни янада кучайтиради, илгариги қувончлар

---

¹ *Парадокс* – тўғри, соғлом фикрга қарама-қарши бўлган ёки умум томонидан қабул қилинган фикрдан кескин фарқ қиладиган фикр (*тарж.*).

энди уни қониктирмайди ва, ниҳоят, у шундай кишини учратадики, аллақандай кўзга кўринмас бир туйғу уни ўшанга томон торта бошлайди, унинг барча умидлари фақат ўшанга қаратилади, у бутун борлиқни унутади, ҳеч нарсани эшитмайди, кўрмайди, сезмайди, фақат ўшанигина қўмсайди. Бетайин туйғунинг пуч лаззатидан сабоқ олмаган қиз, мақсадга интилади: ўшаники бўлишни, ўзи истаган бахтга бирга етишишни, ўша интилган барча қувончлардан роҳатланишни истайди. Тинимсиз ваъдалар умидларига мадад беради, беҳад эркалашлар ундаги ҳис-туйғуни янада оширади, бутун қалбини ром этади; у барча шодликлардан олдиндан лаззатланиб, телбалардек тентирайди; ниҳоят, у бағрини очиб, ўз орзуларига пешвоз чиқади ва... севгилиси уни ташлаб кетади. Эсанкираган, ақлини йўқотган ҳолда у чуқур жар ёқасида турибди, ҳаммаёқ зулмат қўйнида: на бирор тасалли, на бирор умид нишонаси бор! Ахир, уни севгилиси ташлаб кетган, унинг бутун ҳаёти ўшанга боғлиқ эди-да! У атрофидаги дунёни ҳам, йўқотганининг ўрнини босиши мумкин бўлган кишиларни ҳам кўрмайди, ўзини якка-ёлғиз, бутунлай ташландиқ ҳис этади... ва даҳшатли маънавий қашшоқликдан сиқилганича, бутун изтиробларини ҳар томондан бостириб келаётган ўлимга ғарқ қилиш учун кўзини чирт юмади-да, ўзини пастга отади. Кўрдингми, Алберт, бу кўпларнинг қисмати! Айт-чи, шу ҳам касаллик аломати эмасми? Киши бирига қарама-қарши кучлар тўсиғидан қутулишга йўл тополмайди ва ҳалокатга учрайди. Бу воқеаларни кузатаркан: «Тентак! Сабр қилсанг бўларди-ку, пайти келиб, иккиланишлар йўқоларди, тасалли бера оладиган бирорта киши топилиб қоларди, ахир!» дейдиган кишини мен қоралайман. Бу ҳам худди: «Тентак! Қизикқонлик туфайли ўлиб кетди. Ўзини кўлга олса, юрагидаги туғён, жўшқинлик босилгунча чидаса бўларди-ку: унда ҳамма нарса ўз изига тушган, мана ҳозир яшаётган бўларди!» деган гапнинг ўзгинаси.

Албертни бу мисол ҳам унчалик қониқтирмади ва менга ақлдан озган бир қизни мисол қилиб кўрсатдинг, деб фикримни рад этди. Дунёқараши кенг, кўпни кўрган ақлли бир одам шуни ҳам англаб етолмаса, бундай кишини оклаб бўлармиши?

– Дўстим! – мурожаат қилдим унга, – инсон ҳамини инсондир. Одамдаги қизикқонлик шиддатли тус олган пайтда ундаги заррача ақлнинг деярли аҳамияти қолмайди ва у инсонликка хос чегарадан чиқиб кетади. Айниқса... бу ҳақда бошқа пайт гаплашармиз, – дедим-да, шляпамни қўлга олдим. Ох, шу пайтда юрагим тўлиб турарди!.. Бир-биримизни туншунмасдан хайрлашдик. Бу дунёда камдан-кам кишилар бир-бирларини тушунадилар.

15 август

Шу нарса аниқки, дунёда муҳаббатгина кишини азиз қилади. Мен буни Лотта мисолида сезаман; мени йўқотиш унга оғир бўлган бўларди, болалар эса, менинг ҳар куни келишимгагина кўз тикадилар. Бугун Лоттанинг фортепианосини тузатиш учун уларникига бордим, лекин дарҳол ишга киришолмадим, чунки болалар эртақ айтиб берасиз, деб туриб олишди. Лотта ҳам уларнинг илтимосларини бажаришимни истарди. Уларга кечки овқатга мен нон улашдим. Улар нонни мендан ҳам худди Лоттадан олгандек, бажонудил оладилар. Шундан сўнг уларга банди қилинган малика¹ ҳақидаги севимли эртақларини айтиб бердим. Уларнинг бундан олган таассуротларидан хайратда қоламан, ишонасанми, ўзим болалардан кўп нарса ўрганаёпман. Баъзан бирорта воқеани ўзимдан тўкиб айтишга тўғри келади, агар янаги сафар бунинг бирор жойи ҳаёлимдан кўтарилиб қолса, улар дарҳол, аввал бошқача эди, деб қолишади, шунинг учун энди ҳеч бир ўзгартириш киритмасдан, ҳаммасини

---

¹ Ушбу эртақда тасвирланган малика нон-сувни камокхона деворларидан гайритабийй ҳолда ўсиб чиқадиган қўллардан олади (тарж.)

бир бошдан худди ипга тизилгандек айтиб беришга ҳаракат қиляпман. Бундан шундай хулосага келдимки, агар ёзувчи ўз асарининг иккинчи нашрига бадий жиҳатдан мукамал тузатишлар киритса-да, барибир, бу, китобга зиён келтиради. Кишилар илк таассуротга кўпроқ берилдилар ва ҳар қандай ҳақиқатдан узоқ нарсаларга ҳам ишонавердилар, у мияга чуқур ўрнашади; бу билан ҳисоблашмайдиган одам хато қилади.

18 август

Нега шунақайкин-а, кишига бахт келтирувчи нарса, унинг азобларига ҳам йўл очиб беради?

Менга шу қадар роҳат бағишлаган, кўзимга ёруғ дунёни бамисоли жаннат кўрсатган табиатга бўлган улкан ва эҳтиросли муҳаббатим энди бениҳоя азобга айланган, у худди бераҳм шарпадек, ҳамма жойда менга эргашиб юради. Авваллари чўққига чиқиб, дарёдан тортиб узоқ тепаликларгача, бутун гуллаётган водийни кузатардим ва теварак-атрофдаги ҳамма нарса ўсаётганини ҳамда ҳаёт қайнаётганини кўрардим, этагидан тортиб чўққисигача сервикор, қалин дарахтлар билан қопланган тоғларга, ажойиб ўрмонлар соя ташлаб турган, эгри-бугри бўлиб кетган водийларга тикилардим, тинч дарё шивирлаб турган камишлар оралаб оқарди, кечки енгил шабадада кўкда сузаётган оппоқ булутлар сувда акс этарди; ўрмонни жонлантирган қушларнинг ғала-ғовурига қулоқ солардим, милёнлаб пашша тўдалари ботиб бораётган қуёшнинг қизил шуъласида ғужғон ўйнашарди ва охириги ёруғ шуъла ғувиллаётган қўнғизни майса орасидан тортиб чиқарарди, атрофимдаги ҳаракат ва қий-чувлар назаримни ерга тортарди, мен турган яланғоч чўққидан озиқ олувчи йўсин ҳамда яйдоқ қумтепаликда ўсган бутоқ – буларнинг ҳаммаси менга табиатнинг қайноқ, муқаддас ички дунёсини кўз-кўз қиларди; ўшанда ҳамма нарса тўлқинли қалбимдан жой оларди. Табиатнинг бу тўкин-сочинлиги ичида ўзимни гўё кўкда

хис этардим, бепоён оламнинг жозибали манзаралари борлиғимни тугёнга соларди. Улкан тоғлар мени куршаб турар, жарликлар олдимда ястаниб ётар, шиддатли оқим пастга югурар, дарёлар оёғим остидан оқиб ўтарди, ўрмон ва тоғларнинг товуши эшитилиб турарди; мана шу ақлга сиғмас кучларнинг мутаносиблиги ерда яратувчилик ролини ўйнади; ер устида ва осмон остида эса, беҳисоб турли-туман мавжудотлар ғимирлашарди, ҳамма-ҳаммаси хилма-хил шаклга эга. Одамлар бўлса, бир жойга тўпланишиб, уйларига бекинишиб оладилар-да, биз бутун дунёга ҳукмронлик қиламиз, деб кеккайдилар! Бедаво шўрлик! Фикр доиранг шу қадар тор бўлгани учун ҳам ҳамма нарсага шундай тор назарда қарайсан! Осмонўпар чўққидан, инсон оёғи етмаган саҳродан тортиб, номаълум уммон қирғоқларигача Худо таолонинг руҳи кезиб юради ва яшаётган ҳамда уни англайдиган ҳар бир заррачадан шодланади... Ох, ўша пайтларда мен бошим узра учиб ўтаётган турнанинг қанотларига ўтириб кўз илғамас денгиз қирғоқларига кетишни, абадий барҳаётликнинг лиммо-лим косасидан ҳаёт лаззатини симиришни, ўзида ва ўзи орқали ҳамма нарсани яратаётган кучнинг роҳатини заррача бўлса-да ҳис этишни чунонам истардимки!

Биласанми, қадрдоним, ўша лаҳзаларни хотирлашнинг ўзиёқ менга ҳузур бағишлайди. Ўша таърифга сиғмайдиган туйғуларни хотирада қайта тиклаш, уларни ифодалашга уринишнинг ўзиёқ қалбимни тўлқинлантиради ва ҳозирги ҳолатимнинг даҳшатини янада кўпроқ сезишга ундайди.

Гўё кўз олдимдаги сирли парда кўтарилган-у, кенг, ёруғ дунё мен учун мутлақ очик лаҳаднинг тубсиз қаъридек туюлади. «Бу ўша! Ўткинчи дунё! Ҳаммаси яшин тезлигида ўтади, ўз ҳаётидаги имкониятларни ишга солиб улгурмасдан тўлқинга ғарк бўлади. Ох! Тошларга урилиб, ҳалокатга учрайди», – деб айта олармидинг? Бирор дақиқа йўқки, сени ва яқинларингни емирмасин, бирор дақиқа йўқки, ўз их-

тиёрингдан ташқари бўлса-да, бузғунчи бўлмасанг; кичик бир сайр ҳам минглаб қумурскаларнинг ҳаётини қуритади, биргина қадам ташлашинг шўрлик чумолиларнинг машаққат билан қурган уяларини вайронага айлантириб, бутун бир кичкина дунёни ер билан яксон қилади. О, йўқ, менга таъсир қилган нарса фавқулодда очарчиликлар, қишлоқларингизни ювиб кетувчи селлар, шаҳарларингизни ютиб юборувчи зилзилалар эмас; қалбимни ўртаган нарса: барча мавжуд нарсаларни емиришдан ўзгага ярамайдиган, табиат қўйнида яшириниб ётган ҳолдан тойдирувчи кучдир. Мен шу алфозда кўркувда тентирайман. Атрофимда ер, осмон ва унинг ҳаётбахш кучи ҳукмрон, мен эса, ҳамма нарсани ямлаб ўз қаърига тортувчи тубсиз жарликдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман.

21 август

Эрталаб оғир уйқудан кўз очиб, унга беҳудага қўлларимни чўзаман; кечаси ширин туш кўриб, у билан гўё чаманзорда ёнма-ён ўтирган ва қўлларини минглаб бўсаларга кўмиб ташлаганимда, бекорга уни тўшагимдан излайман. Ўша ширин туш кайфида унга интиламан ва бирданига уйғониб кетаман, оҳ! Эзилган юрагим кўз ёшлари селига бардош беролмай, зулматга элтувчи истиқболим учун ўксиб-ўксиб йиғлайман.

22 август

Вилҳелм! Бу чинакам бахтсизлик! Мендаги жўшқинлик ўрнини қандайдир беқарор лоқайдлик эгаллаган, бекор ҳам ўтиролмайман, бирор иш ҳам қилолмайман. Менда тасвирлаш қобилияти ҳам қолмаган, табиатни ҳам ҳис этмайман, китоблар кўнглимни айнитади. Ўз-ўзимиздан жудо бўлдикми, демак, биз учун ҳамма нарса йўққа чиқади. Ишонасанми, эртанги кунимда бирор мақсад, интилиш ва умид билан уйқудан уйғониш ниятида баъзан ҳатто мардикор бўлишни ҳам истаб қоламан. Қулоқларигача қоғозга кўмилиб ишлаб ўтирган Албертга кўпинча ҳавасим ке-

лади. Агар унинг ўрнида бўлсам, ажойиб бўларди, дея фараз ҳам қилиб қўяман. Уқтирганингдек, элчихонада менга рад қилмасликлари мумкин бўлган вазифани эгаллаш мақсадида сенга ва вазирга ёзишга бир неча марта ҳаракат қилдим. Ўзим ҳам рад қилмасликларига ишонаман: вазир анчадан буён менга нисбатан илтифотли, бир неча марта, бирор ишга жойлаш, деб маслаҳат ҳам берди. Бир қанча вақт хаёлим шу билан банд бўлади, кейин эса, яхшилаб ўйлайман-да, озодликнинг кадрига етмай, ўз ихтиёри билан ўзини эгарлашга ҳамда эзиб минишларига йўл қўйиб берган от ҳақидаги масал ёдимга тушади¹... Нима қилишим кераклигини ўзим ҳам билмайман... Қимматли дўстим! Аҳволимни ўзгартиришга бўлган интилишим ҳамиша менга эргашиб юрадиган оғир бир ички нотинчликдир, балки?

28 август

Менинг дардимга шифо топиб бўлганида эди, шубҳасиз, бу мана шу одамларнинг қўлидан келарди. Бугун туғилган куним, азонлаб Албертдан битта тугунча олдим. Уни очдим-у, даставвал, биз илк марта танишганимизда Лоттанинг қўйлагида кўрганим ва ундан бир неча марта илтимос қилганим пуштиранг бантлардан бирига кўзим тушди. Бунинг ёнида яна миттигина иккита китобча бор эди, булардан бири Ҳомернинг кичкина Ветштайн нашри² бўлиб, сайр пайтида ҳаддан зиёд катта Эрнести нашрини³ кўтариб юрмаслик

¹ Бу антик даврдан қолган масал бўлиб, буғудан қочаётган от ёрдам сўраб одамга мурожаат қилади ва унга бир умр хизматкор бўлиб қолади (*тарж.*)

² *Ветштайн нашри* – амстердамлик матбаачи И.Г.Ветштайн томонидан нашр қилинган Ҳомер асарларининг юнон ва лотин тилларидаги тўплами (1707).

³ *Эрнести нашри* – лайпцихлик филолог, дин назариётчиси И.А.Эрнести нашр қилдирган 5 жилдлик Ҳомер асарлари тўплами. 1759–1764 йилларда Лайпцихда юнон ва лотин тилларида босилган (*тарж.*)

учун уни анчадан буён қидириб юрган эдим. Кўряпсанми, улар менинг истакларимни сезадилар ва кичкина бўлса-да, дўстона илтифот кўрсатишга интиладилар. Булар, дабдабали совғалари билан кекка-йиб, бизни ерга урадиган кишиларнинг тортиқларидан минг марта афзалроқдир. Мен бу бантни тинимсиз ўпаман ва ўша қайтиб келмас, қисқа, бахтли кунлар бахш этган роҳатни хотирлаб, шундан руҳланаман. Шунақа гаплар, Вилхелм, мен нолимайман; ҳаёт гуллари фақат хаёлдангина иборат! Уларнинг қанчаси из қолдирмасдан йўқолиб кетади! Фақат озгина қисми ҳосил беради ва бу ҳосилнинг ҳам жуда ози етилади! Шунинг ўзи ҳам етарли бўлади, аммо... дўстим! Наҳотки, биз бу меваларни назардан қочирамиз, писанд қилмаймиз, уларни татиб кўрмасдан, чириб кетишига йўл қўямиз!

Хайр! Ҳозир гўзал ёз. Кўпинча Лоттанинг боғига чикаман-да, узун ёғоч билан тепадаги пишган нокларни кокаман. Лотта бўлса, пастда туриб уларни илиб олади.

30 август

Телба эмасманми мен шўрпешона? Ўз-ўзимни алдамаяпманми? Бунчалик жиловлаб бўлмас ҳадсиз интизорликнинг нима ҳожати бор? Мен фақат унгагина топинаман; хаёлимда фақат ўшанинг қиёфаси кезади, оламдаги ҳамма нарсани фақат ўша билан муносабатда кўраман. У билан қанчалаб бахтли онларни кечиряпман, лекин барибир, ундан ажралишим керак!.. Оҳ, Вилхелм! Қалбим мени гоҳида қаёқларга элтмайди!

Ундаги чирой, латофатдан, сермаъно сўзларидан роҳатланиб, ёнида икки-уч соатлаб ўтирсам, ҳис-туйғуларим борган сари кучайиб, кўз олдим қоронғилашади, бир нарса худди яширин қотилдек томоғимдан бўғади, юрагим дуқуллаб, туйғуларга йўл очишга уринади ва изтиробимни баттар оширади... Вилхелм, кўпинча дунёда бор-йўқлигимни ҳам унутиб қўяман... баъзан юрак сиқилиши кучайиб кетса ва Лотта би-

розгина бўлса-да, унинг кўллари устига эгилиб, ғам-хасратларимни кўз ёшим билан ювишимни ис-тамаса, унда бош олиб чиқиб кетаман! Далалар-да тентирайман; тик тоғнинг тепасига тирмашиб чиқиш, булоқларга урилиб, тиконларга шилиниб, ча-калакзорлар оралаб кезиш унда энг олий шодлигим бўлади. Шундан сўнггина бироз ором топаман. Би-розгина! Гоҳида эса, толиқиш ва ташналикдан йўлда йиқилиб қоламан, гоҳо ярим тунда тўлин ой нурида қалин ўрмондаги қийшиқ булоқда ўтириб шилин-ган оёқларимнинг ҳордиғини ёзаман ва тонг отарда ҳолдан тойиб мудраб кетаман! Оҳ, Вилхелм! Яккаю ёлғиз ҳужра, қилдан тўқилган жанда ва кишаннигина кўмсайди қалбим. Хайр! Бу изтиробларнинг интиҳоси ўлимдан бошқа нарсага элтади, деб ўйламайман.

3 сентябр

Мен кетишим керак! Қароримни қувватлаганинг учун раҳмат сенга, Вилхелм! Икки ҳафтадан буён, ҳузуридан йироқлашишим керак, деган фикр билан тентираб юрибман. Кетишим керак. У яна шаҳарлик бир дугонасиникида меҳмондорчиликда. Алберт эса... қисқаси... мен кетишим керак!

10 сентябр

Бу шундай кеча бўлдики, Вилхелм! Энди мен ҳаммасига чидаёламан. Уни ортиқ ҳеч қачон кўрмай-ман! Оҳ, дўстим, сенинг кўксингга ўзимни отиб, юра-гимни ўртаётган ҳисларни алам ва маржон-маржон кўз ёшларим билан ифодалаб беролсам эди! Ҳозир бу ерда бўғилиб, қалб туғёнимни босишга уриниб ўтирибман ва тонг отишини кутяпман, отларни эрта тонгда келти-ришади.

Оҳ, у бўлса, мен билан бошқа кўришолмаслигини хаёлига ҳам келтирмай, тинчгина ухляпти. Икки со-атлик суҳбатда ўз ниятимни сездирмасдан ундан аж-ралишга ўзимда куч топдим. Ё Танграм, яна қандай суҳбат дегин!

Алберт менга, кечки овқатдан сўнг Лотта билан боққа сайрга чиқишини айтди. Мен эса, улкан каштан дарахтлари остидаги айвонда туриб, охирги марта сеvimли водий, тинч дарё устида ботаётган қуёшни кузатардим. Ана шу гузал манзарани томоша қилиб, неча марталаб мен у билан турганман, энди эса... ўзим учун азиз бўлиб қолган бу хиёбон бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрабошладим. Лотта билан танишмасимдан олдин ҳам қандайдир сирли бир куч мени шу гўшага етакларди, учрашувимизнинг дастлабки кунлариданок бу жойга ҳар иккимизда ҳам ихлос зўрлигини сезганимизда қанчалик сеvingан эдик, бу чиндан ҳам санъаткор қўли билан яратилган самовий гўшалардан бири эди.

Олдин каштан дарахтлари орасида кенг майдон кўз олдингда намоён бўлади. Айтганча, бу ҳақда сенга неча марталаб ёзгандим шекилли: баланд эман дарахтлари бир-бирига чирмашиб кетган, ёндош чакалакзор таъсирида хиёбон ҳамиша қоп-қоронғи бўлади ва у ҳар томондан ўралган бурчакка бориб такалади, бу бурчакда мудом даҳшатли танҳолик ҳукм суради. Бир куни ёзда бу ерга илк марта келганимизда, мени қандай ҳаяжон қамраб олгани ҳозир ҳам ёдимда: бу гўша қанчалаб роҳат ва изтироблар макони бўлишини ўшанда ўзимча яққол тасаввур қилгандим.

Ярим соатлар чамаси висолу ҳижроннинг азобли ва ширин хаёлларига берилиб турганимда, уларнинг айвонга кўтарилаётганларини эшитдим. Мен уларнинг истиқболига югурдим, титраганча Лоттанинг кўлидан тутдим-да, уни лабларимга тегиздим. Бутазор тепалик ортидан ой кўтарилганда биз эндигина юкорига чиққан эдик; у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қоронғи айвонга етганимизни сезмай қолдик. Лотта ичкарига кириб ўриндикка ўтирди. Алберт унинг ёнидан жой олди, мен ҳам; лекин ички ҳаяжон таъсирида ўтира олмадим, туриб кетдим, уларнинг олдида тик турдим, у ёқ-бу ёққа юрдим, қайта ўтирдим: бу даҳшатли бир ҳолат эди. Лотта қора қайинзор охиридаги фусункор ой ну-

рига чўмган айвонга диққатимизни жалб этади. Ғоят латиф манзара! Биз бу ерда тим коронғиликда турганимиз учун у жой янада жозибалирок кўринарди. Биз жим ўтирардик, бироздан кейин Лотта гап бошлади:

– Агар ойдинда сайр қилсам ҳамиша марҳумлар хотираси кўз олдимда гавдаланади-да, келажак ва ўлим ҳақидаги ҳислар мени камраб олади. Биз йўқ бўлиб кетмаймиз, – давом этди у ёқимли овоз билан, – Вертер, биз яна қайта учрашамизмикан? Бир-биримизни таниёламизми? Сиз қандай ўйлайсиз? Нима дейсиз шунга?

– Лотта, – дедим унга қўлларимни узатиб, кўзларим жикқа ёшга тўлди, – биз, албатта, учрашамиз! Бу ерда ҳам, у ёқда ҳам кўришамиз.

Вилҳелм! Мен ортиқ гапиролмадим, қалбимни айрилиқ хаёли ўртаётганда, унинг шу ҳақда сўраши шартмиди?

– Меҳрибон марҳумлар билармиканлар, – яна гап бошлади у, – хушвақт пайтларимизда уларни эхтиром билан хотирлашимизни сезармиканлар. О! Сокин кечаларда унинг болалари, ўзимнинг болаларим ўрта-сида ўтирганимда ва улар худди уни ўраб олгандек атрофимга тўпланишганда, онамнинг сиймоси кўз олдимга келарди. Соғинч ёшлари билан осмонга кўз тикиб, унинг бир зумгина бу ёққа назар ташлашини ва ўлими олдидан, болаларига она бўлиш учун берган сўзим устидан чиқаётганимни биргина марта кўришини истардим. Унга канчалик илтижо қиламан: «Меҳрибоним, агар сенинг ўрнингни тўлик босолмаётган бўлсам, кечир! Оҳ! Ахир мен қўлимдан келган ҳамма нарсани қияпман-ку! Уларни кийинтиряпман, едириб-ичирияпман, энг муҳими, севиб эркалаяпман! Биздаги тотувликни кўрсанг эдинг, мунис онагинам! Унда сен, ўлиминг олдидан болаларинг бахти учун кўз ёши тўкиб топинганинг ўша яккаю ягона Худога минг қатла шукур қилган бўлардинг!»

У ана шуларни айтди! Оҳ, Вилҳелм, ким ҳам унинг гапларини такрорлай оларди! Совуқ, ўлик ҳарфлар бу

руҳнинг илоҳий кудратини қандай ифодалаб бера олсин!

Алберт меҳрибонлик билан унинг гапини бўлди:

– Бундай қилиб ўзингизни қийнаманг, азизам Лотта, биламан, сиз бунақа туйғуларга тез бериласиз, лекин, илтимос, кераги йўқ...

– Ох, Алберт, – деди у, – отам сафарда бўлган пайтларда болаларни ухлатиб, учаламиз юмалоқ стол атрофида бирга ўтказган кечаларни, биламан, унутмайсан. Сен кўпинча бирорта қизик китоб келтирардинг, бироқ камдан-кам уни ўқирдинг, чунки ўшандай гўзал, мулойим, қувноқ, ишлаб толмас, софдил аёл билан суҳбатлашиш дунёда ҳамма нарсадан ортик эдида! Кечалари тиз чўкиб, мени ҳам унга ўхшатгин, деб илтижо билан тўккан кўз ёшларимни Худо инобатга олди.

– Лотта! – дея қичқирдим ва унинг олдида тиз чўкиб, қўлларини беҳисоб кўз ёшларимла ювдим. – Лотта! Худо марҳамати ва волидангиз руҳи ҳамиша сизнинг тепангизда ҳозир!

– Сиз уни билсангиз эди! – деди Лотта менинг қўлларимни қисар экан, – у сиз билан танишишга лойиқ инсон эди!

Ҳаяжондан нафасим қисилаёзди. Ҳали ҳозиргача ўзим ҳақимда бунчалик юксак, беҳад манзур мактов эшитмагандим. У сўзида давом этди: – Мана шундай аёл, ҳаётининг гуллаган даврида оламини тарк этди, кенжатоий ҳали олти ойлик ҳам бўлгани йўқ эди. Касали узоқ чўзилмади, у тинч ва хотиржам эди. Фақат болалари, айниқса, кенжаси учун куйинарди. Аҳволи оғирлашгач, менга: «Болаларни ёнимга келтир!» – деди. Болаларни олиб кирганимда, улар онам тўшагини ўраб олишди, катталари ғамдан ўзини йўқотиб қўйган, майдалари эса, ҳеч нарсани тушунишмасди. Онам қўлларини юқори кўтариб, ўшалар ҳақки Худога ёлборди ва ҳар бирини ўпгач, уларни чиқариб юборди-да, менга васият қилди:

– Уларга она бўл! – Мен унга қўлимни узатдим, –

Қизим! – деди у, – сен уларга оналик вужудинг ва оналик эътиборингни бахшида қил. Бунинг нима эканини ҳис этишингни, сенинг қайноқ кўз ёшларингданок бир неча марта сезгандим. Укаларинг учун она, отанг учун эса, садоқатли ва меҳрибон аёл ўрнини бос! Унга тасалли бер!

Кейин отамни сўради. Отам эса чексиз аламини биздан яшириш мақсадида уйдан чикиб кетганди, батамом ўзини йўқотиб қўйган эди. Алберт, сен ўшанда хонада эдинг. Онажоним кимнингдир юрганини сездиди, бу сен эканлигингни билгач, ёнига чақирди. Кейин иккимизга тинч, хотиржам, очиқ чеҳра билан, сизлар биргаликда бахтли бўласизлар, дегандек назар ташлади.

Алберт уни бағрига босиб ўпаркан, хитоб қилди:

– Биз бахтлимиз! Бахтли бўламиз!

Ҳатто ҳамиша хотиржам Алберт ҳам ўзини тутолмай қолди. Мен бўлсам, ўзимни тамоман йўқотган эдим.

– Вертер! – мурожаат қилди у менга, – қаранг, шундай аёл дунёдан кўз юмса-я! Э, Худойим! Ҳеч ақлим етмайди, қандай қилиб одам ҳаётдаги энг севимли кишисини олиб кетишларига чидаб тура олади-я. Ҳеч ким буни болаларчалик чуқур ҳис эта олмайди. Улар, онамизни ёвуз одамлар олиб кетишди, деб анча вақтгача бекорга зорланиб юришмади, ахир!

У ўрнидан турди. Мен бўлсам, ҳаяжон ва изтиробда жойимдан жилмасдан, унинг кўлини тутиб турардим.

– Кетайлик, – деди у, – алламаҳал бўлди. – У кўлини тортиб олмоқчи бўлди, мен уни каттиқрок қисдим.

– Биз қайта кўришамиз, – дедим мен, – биз топишамиз. Ҳар қандай қиёфада ҳам бир-биримизни таниймиз. Мен ўз ихтиёрим билан кетяпман, – давом этдим мен, – ҳар ҳолда «умрбод кетяпман» дейдиган бўлсам бунга кучим етмасди, деб ўйлайман.

Хайр, Лотта! Хайр, Алберт! Биз яна кўришамиз.

– Балки эртага кўришармиз, – деди Лотта ҳазиллашиб.

– Бу «эртага»нинг нима эканлигини мен биламан! Оҳ! – У кўлини тортиб олаётиб сезса эди... Улар ой нурига чўмган хиёбон бўйлаб кетишди. Уларнинг ортидан кузатиб турдим-да, кейин ўзимни майсалар устига ташлаб юм-юм йиғладим. Ўрнимдан отилиб турдим-да, айвон четига бордим, пастда, баланд қайин дарахтлари соясидаги боғ эшиги олдида оқ ҳарир кўйлагининг ҳилпираганига кўзим тушди; ўша ёққа кўлларимни чўздим, у ғойиб бўлди.

ИККИНЧИ КИТОБ

1771 йилнинг 20 октябри

Бу ерга кеча етиб келдик. Элчининг тоби йўқрок, бир неча кун ишга чиқмаса керак. У бунчалик ичиқора бўлмаганда эди, иш жойида бўларди. Қисматим менга оғир синовлар ҳозирлаётганини сезяпман, сезиб турибман. Аммо, дадил бўлиш керак! Бепарворок бўлсанг, ҳамма нарса енгил кўчади! Бепарво бўлиш! Менинг қаламим шунақа сўзларни ёзаётганига қулгим қистайди. Оҳ, бирозгина бепарво бўла олсайдим, одамларнинг энг бахтлиси ҳисобланардим. Нима? Бошқалар ўзларининг арзимас кучлари ва қобилятларини намоёиш қилиб олдимда вазминлик билан кеккайишиб юришса-ю, мен ўз кучим ва истеъдодимдан иккиланиб ўтирайми? Қудратли Танграм! Менга нисбатан шу қадар сахийлик қилганингда, нега шунинг ярми ўрнига бефарқлик ва ўз-ўзимга ишонч ато этмадинг?

Сабр қилиш керак, сабр! Ҳаммаси ўз изига тушади. Бу хусусда сен тамоман ҳақсан, азизим. Бутун кунларимни одамлар орасида ўтказиб, уларнинг қай тарзда ҳаёт кечираётганларига разм сола бошлаганимдан буён ўз аҳволимга анча кўниқиб қолдим. Ўзимизни бошқа нарсаларга, бошқа ҳамма нарсаларни ўзимизга

қиёслаймиз, чунки биз шундай яратилганмиз. Ғаму шодлик ҳам биз муносабатда бўладиган нарсаларга боғлиқ, бунда энг хавфлиси ёлғизликдир. Поэзиянинг хаёлий образларидан озик олган, табиатан юксакликка интилувчи тасаввуримизда шундай кишилар қиёфаси яратилганки, улар биздан гўё юқори туради, ўзимиздан бошқа ҳамма нарса бизга жозибалироқ туюлади ва ҳар қандай бошқа одамни ўзимиздан кўра етукроқ деб ўйлаймиз. Бу мутлақо табиийдир. Ўзимизда кўп хислатлар етишмаётганини ҳар қадамда ҳис этамиз, уларни ўзга кишиларда кўраемиз, ўзимизда мавжуд фазилатларни ҳам унга ёпиштириб, яна бунинг устига уни руҳан тинч, беғам, деб ўйлаймиз. Шундай қилиб, биз хаёлан яратган бахтли инсон тайёр. Аксинча, гоҳида иккиланиб, қудратимизга ишониб-ишонмай зўрға олдинга силжисак ҳам, бор кучини ишга солиб, жадал ҳаракат қилганлардан кўра, йиқилиб-чалишиб бўлса-да, илгарироқ кетганимизни сезамиз, шунда бошқаларга етиб, ҳатто ўзиб кетиб, ўзингга бўлган ҳақиқий ишончни ҳис этасан киши.

26 ноябр

Ҳар қалай бу ерга кўника бошладим. Энг муҳими, иш кўп. Бундан ташқари, турли хулқ-атворли, ҳар хил тоифадаги кишилар билан аралашиб, шулар билан овуниб юрибман. Мен граф К... билан танишдим, борган сари унга бўлган ҳурматим ошяпти. У улкан ва теран ақл эгаси, лекин бу билан кеккаймайдиган, фикри кенг киши. Унинг муносабатларида одамохунлик ва олижаноблик ҳисси бирам балқиб турадики! Ҳизмат юзасидан берилган топшириқни бажаришда ундан ёрдам сўраганимда, у мендан маслаҳатини аямади. Биз бир-биримизни тушунишимизни ва мендан ўзга бирор киши билан бундай муомала қилиб бўлмасликни илк сўзларидаёқ уқтирди. Ўз навбатида, мен ҳам унинг менга нисбатан очиккўнгиллигини тасвирлашдан ожизман. Рост гап, сенга ўз бағрини очган

буюк қалбнинг иссиқ меҳрини туюшдан ҳам ортиқроқ шодлик дунёда бўлмаса керак.

24 декабр

Элчи жонимдан тўйғазиб юборди, шундай бўлишини аввалдан билгандим. У уччига чиққан аҳмоқ, бунақаси ҳали дунёга келмаган. У худди эзма хотинлардек қилдан қийиқ ахтаради. Ҳамиша ўз-ўзидан норози, бунинг устига бирор марта ҳам унинг кўнглини тополмайсан. Менга осон бўляпти: ёзувлар қандай турган бўлса, шундоқлигича кўчиряпман. Баъзан у қоғозни қайтариб: «Ҳар ҳолда дуруст-у, шундай бўлсаям яна бир кўриб чиқинг, янаям мосроқ сўз ёки тўғрироқ иборалар топиш мумкин бўлар», дейишдан ҳам тоймайди. Шунда қоним қайнаб кетади. Ҳатто бирорта боғловчи ҳам тушиб қолмаслиги керак. Гоҳида билмасдан бирор сўзнинг ўрнини алмаштириб қўйсам, жон-пони чиқиб кетади. Жумлалар ҳамма вақт аниқ бир тахлитда тузилиши лозим, акс ҳолда у ҳеч нарса тушунмайди. Бундай одам билан ишлашнинг турган-битгани азоб.

Менинг бирдан-бир юпанчим – граф К... билан дўстлигимдир. Яқинда у элчининг инжиклиги ва ланжлигидан норози эканлигини очиқ-ойдин айтди.

– Бундайлар ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам қийнашади, лекин довондан ошиб ўтишга мажбур сайёҳдек, шароитга кўникашга мажбурсан, киши, – деди у, – ана шу довон бўлмаса йўл қулайроқ ва қисқароқ бўларди-ю, лекин ўша довон бор, демак, ундан ошиб ўтиш шарт.

Графнинг менга илтифот кўрсатишини чол сезади, бу унинг ғашини келтиради. У менинг ҳузуримда графни ғийбат қилиш учун ҳар қандай қулай имкониятдан фойдаланади. Табиийки, мен бўш келмайман, бундан аҳвол тобора оғирлашади. Айниқса, кеча ғазабим қайнади, чунки у менга ҳам тил тегизиб ўтди: дунёвий таомилларга граф жуда уста, ишда қўли анча эпчил, қадами ҳам хийла дадил эмишу, лекин бошқа

барча адабиётчилар сингари чукур билимдонликда ажралиб турмасмиш. Бунинг устига юз ифодаси гўё: «Қалай, боладимми?» деб турарди. Барибир, бу менга заррача ҳам таъсир қилмади. Мен шундай ўйлайдиган ва ўзларини шу тахлит тутадиган одамлардан нафратланаман. Граф, ўз хислатлари билан ҳам, билими билан ҳам ҳар қандай ҳурматга лойиқ кишидир, дедим.

– Ўз билимини кенгайтириб, уни умум манфаатига бағишлашга ва кундалик ҳаётда шу даражада фаол иштирок этиш бахтига муяссар бўлган кишиларни камдан-кам учратганман, – дедим мен. Ачиган калла учун бу гаплар хитой девори эди; яна қандайдир ортикча сафсата туфайли бутунлай хунобим ошмасин деб, тезроқ чиқиб кетишга шошилдим.

Ишла, ишла, деб бошимни айлантиравериб, мени шу кишанга боғлаган сизлар айбдорсизлар. Иш эмиш! Картошка экиб, ҳосилини шаҳарга элиб сотадиган одам мендан кўра кўпроқ фойда топади. Агар гапим ёлғон бўлса, ўзим миҳланиб қолган мана шу дўзахда яна ўн йил ишлашга тайёрман. Атрофимда ғимирлашиб ётган жоҳил одамлар ичида зерикишни, фаройиб қашшоқликни айтмайсанми?! Улардаги шахсиятпарастлик, бир-биридан озгина бўлса-да, олдинга кетиш учун ҳушёр туришлар, кузатишлар – бу очик ҳолдаги ўта пасткаш, ўта расво интилиш. Масалан, бир аёл, дуч келган одамга ўзининг мулки ва шуҳрати ҳақида мактанади, ҳар қандай одам ҳам: «Вой тентак! Ўзининг арзимас шуҳрати ва мулки ҳақида оғиз кўпиртириб юрипти!» деб ўйлаши мумкин. Ҳаммадан аянчлиси шуки, бу аёл – маҳаллий бошқарма мирзасининг қизи. Худо ҳаққи, тубан бир ҳолда ўзини шарманда қилишдан тортинмайдиган кишиларга ҳеч тусуна олмайман.

Ростини айтсам, азизим, бошқаларни ҳам ўз тарозусида ўлчаш нодонлик эканлигига кундан-кун ишончим комил бўляпти, ўз ташвишларим бошимдан ошиб, қалбим чунонам қайнаб тошяптики, агар бошқалар мени тинч қўйишса, уларга тил ҳам тегизмасдим.

Ярамас ижтимоий муносабатлар, айниқса, жиғимга тегяпти. Табақаларни фарқлаш қанчалик муҳимлигини, ўзимга ҳам бу қанчалик фойдали эканлигини бошқалардан кам билмайман. Лекин бирозгина қувонч, дунёда заррача бахтдан баҳраманд бўлганимда, бу тафовут йўлимга ғов бўлмаса бўлгани. Яқинда сайр пайтида, шундай алғов-далғов ҳаётда кўп фазилатларни ўзида мужассамлаштира олган киз – фройлайн фон Б... билан танишдим. Сухбат давомида бир-биримизга маъқул бўлиб қолдик, хайрлашарканмиз, униқига боришга ижозат сўрадим. У шунчалик очик кўнгиллик билан марҳамат билдирдики, борадиган вақт бўлгунча тоқатим тоқ бўлди. У бу ерлик эмас, холасиникига меҳмондорчиликка келган. Кампир кўринишидан менга ёқмади. Мен қўлимдан келганча унга ҳурмат-эътибор кўрсатдим. Сухбат давомида иложи борица ўшанга мурожаат қилдим. Бироздан кейин шу нарса аён бўлди (бунга кейинроқ киз ҳам иқрор бўлди): кексалигида бир неча аслзода авлодларидан ўзга на бир таянчга, на фаҳму фаросатга ва на кўзга кўринарли мулкка эга бўлмаган, ўз ижтимоий мавқеи пардасига ўралиб қолган севимли холаси, аслзодалар табақасига мансублигини пеш қилиб кеккайишдан бошқа хузурни билмайдиган банда экан.

Айтишларича, у ёшлигида жуда гўзал бўлган ва дунёни қуйдирган, ўз мағрурлиги билан қанчалаб шўрлик йигитларга азоб берган, ҳаётининг гуллаган даврида эса, арзимас даромадга қаноат қилиб, у билан умр кечирган ва дунёдан ўтган кекса офицерга бутунлай содиқ бўлиб қолган. Энди бўлса, бева қолган чоғида, борди-ю, суюкли жияни бўлмаганида, унинг танҳолигига ҳеч бир киши қайғурмаган бўларди.

1772 йилнинг 8 январи

Расмиятчиликка муқкасидан кетган, йиллар давомида бошқалардан бир поғона юқори кўтарилишдан ўзга ўй-фикрлари ва интилишлари бўлмаган одамларни ким деб ҳисоблаш мумкин-а? Уларнинг бундан

бошқа ишлари йўқ, деб ўйлаш мумкин: аксинча, ишлари қалашиб ётипти, худди мана шундай тубан, ярамас одатлар муҳим ишларни бажариш истагига халақит беради. Ўтган ҳафта чанғи сайрида жанжал чиқиб, бутун хурсандчилик елга учди.

Мавқенинг мутлақо аҳамияти йўқлигини, юқори мавқени эгаллаган киши камдан-кам асосий ролни ўйнай олишини бу аҳмоқлар нега тушунмайдилар-а? Вазирнинг йўл кўрсатиши билан иш юритадиган кироллар, котибанинг измидан чиқмайдиган вазирлар озми?! Унда кимни биринчи деб ҳисоблаш керак? Менимча, бошқаларни писанд қилмайдиган, бутун куч ва қобилиятларини ўз режаларини амалга оширишга сарфлаш учун етарли кудрат ҳамда айёрликка эга бўлган кишинигина биринчи деб ҳисобласа бўлади.

20 январ

Азизим Лотта, мен Сизга қаттиқ ёмғирдан яширишиб турган мана шу жойим, яъни дехқонларнинг карвонсаройидан ёзишга мажбурман. Ғамгин шаҳарча Д...да ёт, қалбимга тамоман ёт, бегона одамлар орасида тентирай бошлаганимдан буён, бирор марта, бирор дақиқа ҳам Сизга хат ёзишга ҳафсала қилганим йўқ; аммо деразачасига қор ва дўл тинимсиз урилаётган мана шу танҳо гўшада, одамлардан йироқда дастлабки хаёлим Сиз бўлдингиз. Бу ерга кирганимданок Сизнинг қиёфангиз кўз ўнгимда гавдаланди. Оҳ, Лотта! Бу шундай муқаддас, шундай қайноқ туйғуки! Марҳаматли Тангрим! Шунча муддат давомида илк бахтли дам шу бўлса керак!

Малагим, бу паришонхотирлик гирдобида мени бир кўрсангиз эди! Қалбим гўё музга айланган! Юракни ҳаяжонга солувчи на бирор лаҳза, на бирор лаззатли он бор! Ҳеч нарса! Ҳеч нарса йўқ! Гўёки кўғирчок театрида ўтиргандекману, кўз олдимда одамчалар ва отчаларнинг қай тахлит ҳаракат қилишларини кузатаман, булар кўзимга кўринмаяптими, деб кўпинча

ўз-ўзимдан сўраб қўяман. Мен ҳам гўё шу театрда ўйнайман, тўғрироғи, мени қўғирчоқдек ўйнатадилар, баъзан қўшнимнинг ёғоч қўлидан тутаман ва даҳшат ичида ортга чекинаман.

Куёш чиқишини кузатишни кечкуруноқ мўлжаллаб қўяман, бироқ тонгда тўшакдан қўзғала олмайман. Кундузи эса, ойдинда сайр қилиб роҳатланишни кўнглимга тугиб қўяман, қани энди хонамдан чиқолсам. Нега ухлашга ётаман, нега ўрнимдан тураман – буни ўзим ҳам билмайман. Менга ҳаётий қувват бағишлайдиган манба энди йўқ. Тунлари кўзимдан уйқуни олиб қочадиган, субҳидамда уйғотадиган нур энди ғойиб бўлган.

Бу ерда аёлларга хос хислатларни ўзида сақлаб қолган бирдан-бир кимса фройлайн фон Б...дир. Уни бироз Сизга таққослаш мумкин, суюклим Лотта, лекин Сизга тенг келадиган зот бормикан! «Оҳ-ҳо, мақташга ҳам уста бўлиб қолибсиз!» деярсиз балки. Бунга қисман ҳақлисиз ҳам. Анчадан бери жуда сермулозимат бўлиб қолганман. Чунки бошқача бўлолмайман, кўп ҳазиллашаман, хонимларнинг фикрича, ҳеч ким менчалик қойиллатиб мактаёлмасмиш. («Алдаёлмасмиш ҳам», дея қўшимча қиларсиз, эҳтимол, бусиз иш юришадими, тушуняпсизми?) Мен Б... исмли қиз ҳақида гапирмоқчи эдим. Унинг мовий кўзларида қалб туйғулари жилоланиб туради. Юқори табақага мансублигидан заррача ҳам қувонмайди – бу уни қийнайди, холос. У ана шу тор қафасдан кутулишни истайди ва биз соатлаб осойишта қишлоқ ҳаёти ҳақида хаёл қиламиз, оҳ! Сиз ҳақингизда ҳам! У Сизни қанчалар кўкларга кўтаришга мажбур, йўқ, йўқ, мажбур эмас, у ўз хоҳиши билан шундай қилади! Сиз ҳақингизда сўзласам-чи, жон қулоғи билан тинглайди. Сизни яхши кўради...

Оҳ, саранжом-сарипшта хонада Сизнинг қаршингизда ўтиришни, сеvimли дўмбоқчаларимизнинг атрофимизда қий-чув кўтариб ўйнашларини, Сизнингча, агар

улар тўполонни хаддан ошириб юборишса, ваҳимали эртақлар айтиб, тинчлантириб қўйишни бирам истардимки!

Кумуш қор қоплаб ётган водий устида қуёш жи-мирлаб ботиб боряпти, бўрон ўтиб кетди, мен эса... яна ўз қафасимга қайтишим керак...

Хайр! Алберт ёнингиздами? Хўш, қандай? Бу саво-лим учун Худонинг ўзи кечирсин!

8 феврал

Бир ҳафтадан буён ҳаво айнаган, мен бўлсам бун-дан шодман. Негаки шу ерга келганимдан бери би-рор марта ҳам кайфим чоғ бўлгани йўқ, кимдир рас-во қилмаган, заҳарламаган бирор кун йўқ. Мана энди ёмғир шаррос қуйиб, гоҳ бўрон қутуриб, ер гоҳ музлаб, гоҳ эриб ётганда, кўчадан кўра уйда ўтириш яхшироқ-ку, ахир, деб ўйлайман-да, енгил тортиб кетаман. Агар эрталаб қуёш чарақлаб, очиқ кундан дарак берса, мана, одамлар бир-бирларидан қизғанадиган тағин бир Худо марҳамати! — деб хитоб қилишдан ўзимни тиёлмай-ман. Улар саломатликни ҳам, яхши номни ҳам, қувонч ва осойишталикни ҳам бир-бирларидан қизғанишади! Кўпинча нодонлик, тушунмаслик ва калтабинликдан шундай қилишади, гапларига кулоқ солсангиз дуруст-гина кишиларга ўхшашади. Ичак-чавоқларини тилка-пора қилмасликлари учун гоҳида уларга тиз чўкиб ялингим келади.

17 феврал

Элчим иккимиз бир-биримизга ортиқ тоқат қи-лолмаймиз, деб қўрқаман. У ўта ярамас одам. Унинг ишлаш, раҳбарлик қилиш усули шунчалик кулгили-ки, фикрига қарши гапиришдан ўзимни тиёлмайман. Кўпинча, ишни ўз усулимча, ўз фикримдан чиқариб бажараман, табиийки, бу унга ҳечам ёқмайди. Иш шунгача бориб етдики, у устимдан саройга арз қилган ва вазир менга бироз бўлса-да, ҳар ҳолда танбех бер-ди, мен ишдан бўшаш ҳақида ариза беришга шайла-

ниб турганимда, вазирдан шахсий хат¹ олдим, бу шундай мактуб эдики, ундаги буюк донолик ва самимият олдида бош эгишдан ўзга иложим қолмади. Беҳад таъсирчанлигим учун у мени қанчалик қойиган ва мени фойдали интилиш, бошқаларга таъсир ўтказиш ва муҳим ишларга аралashiш ҳақидаги чегарадан ортик фикрларимга ёшларга хос дадиллик сифатида қанчалик аҳамият берган, шу билан бирга, уларни бутунлай топтаб ташламасдан, балки бироз юмшатишга ҳамда уларни чинакам рўёбга чиқа оладиган ва кишиларга фойда келтира оладиган йўлга буришга ҳаракат қилган! Бир ҳафта давомида бундан руҳим тетикланди ҳамда ўзимни қўлга олдим.

Маънавий сокинлик ва ўз-ўзидан қониқиш запар ажойиб нарса-да! Бу бойлик қанчалик қимматбаҳо ва гўзал бўлгани билан шунчалик мўрт бўлмаганида эди!

20 феврал

Худо ярлақасин сизларни, азизларим, мени маҳрум этган барча яхши кунларни сизларга ато этсин! Мени алдаганинг учун раҳмат сенга, Алберт: мен сизларнинг тўйларингиз ҳақида хабар келишини кутдим ва худди шу кунни Лоттанинг силуэттини девордан тантанали тарзда олиб, уни бошқа қоғозлар орасига яшириб қўймоқчи эдим. Энди сизлар эр-хотинсизлар, унинг силуэти эса, ҳалиям осифлик турипти! Майли, тураверсин! Ахир, нега ҳам турмасин? Биламанки, мен сизлар билан биргаман ва сенга халақит бермаганим ҳолда Лоттанинг қалбида яшайман, ҳа, у ерда иккинчи ўринни эгаллайман, мана шу ўринга эга бўлишни истайман, бунга сақлаб қолишим шарт. Оҳ, борди-ю, у мени унутса... ақлдан озардим. Алберт, бу хаёл мен учун бамисли дўзахдир! Хайр, Алберт! Хайр, Лотта! Хайр, самовий фаришта!

---

¹ Бу обрўли жанобга ҳурмат юзасидан мазкур хат ва кейинроқ эслатиладиган яна бир хат чиқариб ташланган, чунки бундай хатларни ошқор қилишдек журъатни ўқувчиларнинг энг илик муносабати ҳам кечириши гумон эди (*муаллиф изоҳи*).

Мени бу ердан кетишга мажбур қилаётган бир кўнгилсиз воқеа содир бўлди. Алаимдан тишимни қисиб ўтирибман! Жин урсин! Энди буни тузатиб бўлмайди, дидимга мос келмайдиган бу вазифани эгаллашга мажбур қилган, қийнаган, шунга ундаган – сизлар айбдорсизлар. Мана энди мен ҳам, сизлар ҳам кўрадиганимизни кўриб ўтирибмиз! Балки сен одатдагидек, бунга ўзинг айбдорсан, мудом бир гапни кўпиртириб юрасан, деярсан, ундай бўлса воқеани, худди солномачидек, аниқ, муфассал баён этишимга рухсат эт, жаноб.

Граф фон К... менга меҳрибон, серилтифот, бу сенга маълум, бу ҳақда юз марталаб ёзганман. Кеча у мени тушки овқатга таклиф қилган эди. Ҳамиша худди шу куни кечкурун уникида олифта жаноблар ва хонимлар йиғилишарди. Бу мутлақо ёдимдан кўтарилиб кетипти, биз қуйи табақа кишилари бу даврага мансуб эмаслигимиз ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабман. Шундай қилиб, графникида тушки овқатни егач, столдан туриб, катта залга ўтдик ва ўзаро суҳбатлашиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошладик. Кейин бизга полковник Б... ҳам қўшилди, шу тариқа меҳмонларнинг келадиган вақти ҳам яқинлашди. Худо ҳаққи, ҳеч нарса хаёлимга келмасди. Шу пайт фон С... исмли олифта хоним эри ва ғозга ўхшаш хурпайган, кўкси теп-текис, хипчабел қизи билан кириб келишди ва en passant¹ аслзодаларга хос қиёфада хўмрайишар, бурунларини кўтаришар эди, шу тахлит нусхалар таъбимга мутлақо ўтирмаганлиги туфайли тезроқ бу ерни тарк этмоқчи бўлдим ва граф ўшаларнинг ёқимсиз суҳбатидан халос бўлгунча кутиб тургандим, фройлайн Б... истикболимда пайдо бўлди. Уни кўрсам кўнглим ҳамиша таскин топади, шу боисдан кетмадим ва у ўтирган ором курси орқасида тик турдим. Анчадан кейингина унинг мен билан одатдагига нисбатан тортиниbroк, бироз хижолат бўлиб га-

¹ En passant (франц.) – ўтаётиб (тарж.)

плашаётганини сездим. Ҳайрон бўлдим. «Наҳотки, у ҳам ҳамма бошқа кишилардек бўлса?» – ўйладим ундан ранжиб ва кетмоқчи бўлдим, лекин барибир қолдим, чунки бунга ишонгим келмасди, уни жон деб оқламоқчи бўлардим, ундан бирон оғиз ёқимли сўз эшитишга умидвор эдим... Ким билади, нега бундай. Бу орада меҳмонлар кўпая бошлади. Франц I даврига оид бутун аскарый анжомларни тақиб олган барон Ф..., сарой маслаҳатчиси Р... (уни бу ерда *in qualitate*¹ жаноб фон Р... деб атайдилар) қулоғи оғирроқ рафикаси билан, ҳатто дақиқонусдан қолган либосига янги латталарни ямаб олган жулдурвоқи И... ҳам ва бошқалар тўда-тўда бўлиб кела бошлашди. Мен эса, баъзи танишларимга сўз қотардим, ҳаммаси лўндагина жавоб қайтариб қўяқолишарди. Ҳеч нарса тушунолмасдим, сўнгра бор диққатимни фройлайн Б...га қаратдим. Залнинг нариги томонида аёллар ўзаро шивирлашганларини ва бу эркакларнинг ҳам қулоғига етиб келганини, натижада фон С... хоним граф билан гаплашганини мен сезмабман (буни менга кейинроқ фройлайн фон Б... сўзлаб берди), шундан кейин граф ёнимга келди-да, мени дераза олдига етаклади.

– Биздаги ярамас одатларни ўзингиз биласиз, – деди у, – сизнинг бу ерда бўлишингиз меҳмонларга маъқул бўлмаётганини сезяпман. Ҳеч ҳам истамасдимки...

– Жаноби олийлари, – сўзини бўлдим мен, – Худо ҳаққи, мени афв этинг, ўзим буни англашим лозим эди, биламан, бу бефаҳмлигимни сиз кечирасиз... Мен дарҳол кетмоқчи эдим, аммо қандайдир бир куч мени тутиб қолди, – қўшиб қўйдим яна, таъзим қиларканман кулимсираб.

Граф менинг қўлимни чин юракдан қисаркан, шу билан гўё ҳамма нарсани ифодалагандек эди. Мен дабдабали даврадан сезилмасдан чиқиб кетдим, кабириолетга ўтирдим-да, адир тепасидан туриб қуёш ботишини кузатиш, ўз сеvimли Ҳомеримдан Улисс

¹ *In qualitate* (лот.) – дабдабали, салтанатли (тарж.)

қандай қилиб меҳмондўст чўчкабоқарникида меҳмон бўлганлиги ҳақидаги ёқимли кўшиқни ўқиш учун М... га қараб йўл олдим. Булар ҳаммаси шу қадар яхши эдики!

Кечки овқатга қайтиб келдим. Қаҳвахонада одам сийрак эди, улар дастурхонни суриб ташлаб, стол бурчагида сокка ўйнашарди. Шу пайт хушфеъл Аделин кириб келди, мени кўргач, бошидан шляпасини олди-да, ёнимга келиб шивирлаб сўради:

– Бирор кўнгилсиз воқеа юз бердимми?

– Нега бундай деяпсан? – сўрадим мен.

– Граф сени ҳайдаб чиқарибди-ку?

– Даф бўлсин ўшалар, очик ҳавога чиққанимга хурсанд бўлдим.

– Сенинг бунга шунчалик енгил қараганинг яхши-я, аммо, бу ҳақда ҳамма ерда гапиришаётганлари менга алам қилади.

Шундагина бу ходиса юрагимга етиб борди. Столга ким келиб ўтирса, ҳаммасининг мени кузатганлари бежиз эмас экан-да, деб ўйладим. Ғазабим тошиб кетди.

Бугун эса, каерга бормайин, ҳамма ерда мендан кўнгил сўрайдилар, душманларим эса, эшитишимча, тантана қилаётганмишлар.

Кеккайиш, менга ҳамма ишни қилавериш мумкин, деб арзимас ақлини кўкларга кўтариш, мана, нималарга элтади, дейишармиш улар. Шунақа ярамас сафсаталарни эшитаверсам, юрагимга пичоқ санчиб олгим келади. Мустақиллик ҳақида нима десалар даяверсинлару, аммо, мен, қандайдир муттаҳамларнинг, бирорта пуч гапни дастак қилиб, хулоса чиқаришларига чидаб турадиган одамни кўришни истардим, агар шу сафсата пуч бўлса, унда уларга парво қилмаса ҳам бўлади.

16 март

Ҳамма нарса ғашимни келтирмоқда. Бугун фройлайн Б...ни хиёбонда учратиб қолдим ва у билан сўзлашишдан ўзимни тиёлмадим, одамлардан бироз

узоклашганимизданок, унинг ўшандаги қилиғидан ранжиганимни изҳор қилдим.

– О, Вертер, – деди у самимий оҳангда, – менинг қалбимни тушунатуриб, ўшанда саросимада қолганимни шундай изоҳлашингиз тўғрими? Залга кирган дақиқаларимданок сиз туфайли қанчалик азобландим! Натижаси шундай бўлишини билгандим, сизни огоҳлантиришга жуда кўп уриндим. Ўша С... ва Т... исмли аёлларга сиз билан бир даврада ўтиргандан кўра, яхшиси эрлари билан кетиб қолиш афзал эканини билардим. Графнинг уларга қарши гапиролмаслигини ҳам билардим. Мана энди қанча шов-шув!

– Нима дедингиз, фройлайн? – сўрадим ўзимдаги кўркувни яшириб. Ўтган куни Аделин айтган гапларнинг ҳаммаси хаёлимда жонланди ва шу лаҳзада томирларимдан қайнок сув юргандек бўлди.

– Шу туфайли бошимга не кўргуликлар ёғилмади, дейсиз, – деди софкўнгил қиз кўзлари ёшга тўлиб.

Мен ўзимни идора қилолмасдим. Унинг оёқларига ташланишга тайёр эдим.

– Тушунтирсангиз-чи, ахир! – қичқирдим мен.

Қизнинг кўз ёшлари юзларидан оқиб туша бошлади. Мен ақлимни йўкота ёздим: у кўз ёшларини яширишга ҳам уринмасдан, уларни артди.

– Холамни биласиз-ку, – гап бошлади у, – у ҳам ўша ерда эди, бўлган воқеага у шундай назар билан қарадики! Вертер, кеча кечкурун ва бугун эрталаб сиз билан танишлигим учун қанча ваъзхонликка тоқат қилишга, сизни ёмонлашларини, ерга уришларини эшитишга тўғри келди, сизни ёқлашнинг имкони йўқ эди.

Унинг ҳар бир сўзи мисоли найзадек юрагимга санчиларди. Буларнинг барчасини мендан сир тутиш нечоғлик олижаноблик бўлишини у сезмасди, у яна, энди миш-мишларнинг кети узилмаслигини, маълум тоифадаги кишиларнинг тантана қилишларини ҳам кўшиб кўйди. Улар энди, юқори табақадаги кишилардан нафратлангани, кеккайгани учун қилмишига яра-

ша бўлди, деб менинг ҳақимда вайсашлари турган гап эмиш.

Оҳ, Вилҳелм, чинакам ҳамдардлик билан айтилган бу сўзларни унинг оғзидан эшитиш... Рухим тушиб кетди, ҳозиргача ҳам хунобим ошиб юрибман. Бирортаси менга очикчасига таъна қилишга журъат этса-ю, мен унинг кўксига ханжар тиқиб олишни истаяпман, зора енгил тортсам.

Оҳ, бу азобдан халос бўлиш учун минг марталаб қўлга пичоқ олдим, айтишларича, отларнинг ажойиб бир насли бўлиб, агар уни ҳаддан ортиқ югуртириб, терлатиб юборсалар, у нафас олиш осон бўлсин учун, туғма хусусиятига кўра қон томирларини тишлаб олармиш. Худди шунга ўхшаб мен ҳам, кўпинча қон томиримни қирқиб ғамдан абадий қутулишни истаб қоламан.

24 март

Мени ишдан бўшатишларини сўраб саройга ариза бердим, ишонаманки, аризам инобатга олинади. Бу хусусда сизлардан рухсат сўрамаганим учун мени кечирасизлар. Нима бўлса ҳам бу ердан кетаман. Мени бунда қолдириш учун қиладиган барча панд-насиҳатларингни ёддан биламан, демак... буни онамга юшоққина қилиб тушунтириб қўй, унга бирор ёрдам кўрсатолмасам, мендан ранжимасин, ўзимга ҳам осон эмас. Пайти келиб махфий маслаҳатчи ёки элчилик лавозимига кўтарилиши мумкин бўлган қулайгина мартабадан тўсатдан ўғли воз кечса-ю, яна эски аҳволга қайтса, албатта онага осон бўлмайди-да. Нима ўйласаларинг ўйлайверинглар, мени қолдириш мақсадида истаган шарт-шароитларингни рўқач қилаверинглар, мен барибир кетаман. Қаёққа жўнаб кетаётганимни билишни истасаларинг, айтишим мумкин: бу ерда мени ўта қадрлайдиган княз бор. У ниятимни эшитгач, мени ўз мулкида гўзал баҳор фаслини ўтказишга таклиф этди. Князнинг ваъдасига қараганда, у ерда ихтиёрим тамоман ўзимда бўлармиш. Княз ик-

кимиз бир-биримизни яхши тушунамиз, шу сабабли манглайимга ёзилганини кўраман, дедим-да, кетишга аҳд қилдим.

19 апрел

P.S. Иккала хатинг учун ҳам ташаккур. Саройдан жавоб олгунимга қадар бу мактубни жўнатмай турдим. Хатларингга жавоб ҳам ёзмадим. Онамнинг ва-зирга арз қилиб ниятимни йўққа чиқаришидан хавф-ландим. Мана, бўлар иш бўлди, жавобни бўлса олдим. Мени ишдан ғоят истамасдан бўшатишганларини ва ва-зир менга нималар ёзганини айтишга журъат қил-лолмайман – сизлар яна арз-дод қилишларинг мум-кин. Валиаҳд жаноблари менга кетишим олдидан бир хатча билан йигирма беш дукат пул юборипти. Хатни ўқиб, ҳаяжондан кўзларимдан ёш чиқиб кетди; хуллас, яқинда онамдан сўраган пулларнинг энди ҳожа-ти йўқ.

5 май

Эртага бу ердан жўнаб кетаман. Туғилган жойим йўлдан олти миля нарида бўлгани учун у ерни ҳам зиёрат қилиб, ўтмишдаги бахтиёр кунларимни эслаб ўтмоқчиман. Отам вафот этгач, ана шундай хушман-зара, осойишта жойни ташлаб, ўзининг диққинафас шаҳрига қамалиш мақсадида онам мени етаклаб чиққан худди ўша дарвозадан кирмоқчиман. Хайр, Вилхелм! Сенга ўз саёҳатим тафсилотларини ёзиб ту-рарман.

9 май

Она юртимни бамисли муқаддас жойдек эҳтиром билан зиёрат қилдим, мени ғалати ҳис-туйғулар қамраб олди. С...га кетадиган йўлда шаҳардан чо-рак соатлик масофадаги катта арғувон дарахти ёнида тўхтадим-да, аравадан тушдим, хотиралардан тўйгунча роҳатланиб пиёда кетиш учун ямшчикка жавоб бериб юбордим. Мана, болалигимда сайрларимнинг мақсад ва ниҳояси бўлган арғувон дарахти остида турибман.

Ўзгаришлар бекиёс! У пайтларда, болаларча тушуниб етмаслик орқасида юрагимга озиқ топиш, мирикиб яйраш, очкўз, туғёнли вужудимни қондириш ва тинчлантириш учун ёт ўлкаларга бош олиб кетишга интилардим! Энди-чи... оҳ, дўстим, қанчалаб рўёбга чиқмаган орзу-умидлар, қанчалаб поймол этилган мақсадлар билан ўша узоқ ўлкадан қайтиб келяпман!.. Неча мартаб истакларим манбаи бўлган тоғ тизмасининг кўз олдидида ястаниб ётганини кўрардим. Соатлаб арғувон дарахти остида ўтириб, кўзларимга жозибали бўлиб ғира-шира кўринган ўрмонлар, водийлар томон интилардим ва улар билан қалбан қўшилиб кетишни орзу қилардим. Уйга қайтадиган пайт бўлганда-чи, о, бу севимли жойни нечоғлик истамай тарк этардим!..

Шаҳарга яқинлашдим. Шаҳар четидаги эскидан қолган барча таниш уйларга салом бердим. Бу ерда содир бўлган ҳамма ўзгаришлар сингари янги уйлар ҳам менга ёқимсиз туюлди. Дарвозадан ичкарига киргач, қайтадан ўзимни бамисоли уйдагидек ҳис этдим. Азиз дўстим, ҳаммасини муфассал ёзиб ўтирмайман. Бу нарсалар менга қанчалик дилбар туюлмасин, барибир ҳикояда зерикарли чиқиши мумкин.

Собиқ уйимиз ёнидаги майдонда тунашга қарор қилдим. Ўтаётиб разм солсам, ёқимтой кекса аёл болалигимизда бизни қамаб олиб таълим берган мактаб энди боққоллик дўконига айлантирилибди. Бу кулбада не-не ҳаяжон, кўрқув ва эсанкирашларни бошимдан кечирганимни эсладим. Ҳар қадамда диққатни тортувчи бирор нарса учрарди. Муқаддас жойларни зиёрат қилувчи киши ҳам шунчалик кўп илоҳий хотираларга дуч келмаса керак, унинг қалби шу қадар ҳузурбахш ҳаяжон билан тепиши ҳам гумон. Беҳисоб эсдалиқлардан бири мана бу: дарё оқими бўйлаб таниш жойгача тушдим, бу ҳам қачонлардир менинг ҳар кунги йўлим эди. Биз, болалар, шу ердан туриб, ясси тошларни сув бетида сакратишни машқ қилардик. Гоҳида дарёга тикилиб, сирли хаёллар оғушида сув кетидан кузатиб қолардим. У оқиб ўтадиган ўлкаларни хаёлан кўз ол-

димда гавдалантирардим, тасаввурим кучи ниҳоясига етса-да, кўз илғамас кенгликлар хаёлотида йўқолиб кетмагунимча, яна илгарига, жуда илгарига интилавемардим – буларни худди кечагина содир бўлгандек хотирладим...

Кўряпсанми, азизим, ота-боболаримизнинг фикр доираси худди шундай чегараланган бўлган ва ўзларини ўшандай бахтли ҳис этганлар! Уларнинг ҳистуйғуларини ижодлари ҳам ўта содда бўлган! Улисс чексиз денгиз ва бепоён ер ҳақида гапиради, бу шунчалик табиий, инсоний, самимий, содда ва сеҳрлики! Агар мен ҳозир ҳар қандай мактаб ўқувчисига кўшилиб, ер юмалок, деб такрорласам, бунинг бирор фойдаси борми? Умр ўтказиш учун инсонга озгина, қабр учун эса ундан ҳам озроқ ер парчаси кифоя.

Мана энди, князга қарашли овчилар саройидаман. Бу ернинг хўжайини анча дилкаш ва оддий одам, у билан бемалол чиқишиш мумкин. Уникига мен тушунолмайдиган ғалати одамлар келиб туришади. Улар товламачиларга ҳам ўхшамайдилар, бироқ одамшаванда кишиларга хос кўринишлари ҳам йўқ. Баъзида улар менга самимийдек туюлсалар-да, барибир уларга ишнолмайман. ғашимга теккан нарса яна шуки, княз кўпинча бировлардан эшитган, китоблардан ўқиган нарсалар ҳақидагина гапиради ва буларга бошқа биров нуқтаи назарича баҳо беради.

Бутун қудратим, бутун севинч ва изтиробларимнинг манбаи, ягона фахрим бўлган қалбимдан кўра, княз мендаги ақл ва қобилиятни кўпроқ қадрлайди. Мен билган нарсани бошқа ҳар қандай одам ҳам била оларку-я, бироқ бундай қалбга эга бўлолмаслиги мумкин.

25 май

Менинг бир режам бор эди. У амалга ошгунича, бу ҳақда сизларга оғиз очмоқчи эмасдим. Бундан ҳеч гап чиқмагач, демак, энди барибир-да. Мен урушга кетмоқчи эдим, буни аввалдан кўнглимга тугиб

қўйгандим. Аслида, княз Н.қисмида генерал бўлгани туфайли унга қўшилиб, бу ерга келгандим. Бир куни сайр қилиб юрганимизда унга ўз режаларимдан сўз очдим. У фикримга қарши чиқиб, башарти, мен унинг далилларига қулоқ солишни истамаган тақдиримда ҳам бу нарса бемаъни ҳавасдан кўра кўпроқ қизғин истак бўлиши лозимлигини менга уқтирди.

11 июн

Нима десанг, деявер, аммо бу ерда ортик қолмайман. Бу ерда нима ҳам қилардим? Зерика бошляяпман. Княз иложи борича кўнглимни овлашга уринади, лекин барибир ўзимни ноқулай сезаяпман. Сирасини айтганда, княз иккимизни боғлаб турадиган ҳеч қандай бир умумийлик йўқ. Уни ақлли одам деса бўлади, бироқ ақли ҳам ўртамиёна, яхши ёзилган китоб кишини қандай овутса, унинг муомаласи ҳам мени шундай овутади. Бу ерда тағин бир ҳафта бўламан, сўнгра яна дарбадарликни бошлайман. Энг қувонарлиси шуки, бу ерда расм солиш билан шуғулланаяпман. Княз санъатни тушунади, агар у саёз илмий тушунчалар ва одатдаги терминлар доирасида чегараланиб қолмаганида эди, билим доираси янада кенгрок бўларди. Баъзида мен унга бутун қалб ҳарорати билан табиат ва санъат эшигини очаман, у бўлса, билимини намойиш қилиш мақсадида қандайдир ёдлаб олган сўзларини айтиб юборса, аламдан тишларимни ғичирлатаман.

16 июн

Ҳа, мен оламни кезиб юрувчи дарбадарман, сизлар мендан ортиқмисизлар?

18 июн

Қаёққа кетмоқчисан? — дейсанми, буни сенга яшириқча айтишим мумкин: Яна икки ҳафта шу ерда қоламан, кейин эса, ...даги конларга боришни мўлжаллаб турибман, аслида гап конда ҳам эмас, Лот-

тага яқинроқ бўлишни истайман, холос, бор гап шу. Ўз қалбимдан куляпман-у, уни яна ўз эркига қўйиб беряпман...

29 июл

Ҳа, бирам яхшики! Ҳаммаси яхши!.. Мен... Унинг умр йўлдоши бўлсам! О, яратган Тангрим, менга шундай бахтни ато этганингда эди, умрим бўйи сенга тинимсиз сажда қилган бўлардим. Ҳасрат қилаётганим йўқ, кўз ёшларим, пуч орзуларим учун афв эт мени! У менинг рафиқам бўлса! Қани энди, ер юзидаги энг покиза вужудни бағримга боссам...

Алберт унинг хушбичим қоматини кучса, баданимга муз югургандек бўлади, Вилхелм!

Шундай дейишга ҳақлиманми? Вилхелм, нега ҳаққим бўлмасин? Лотта ундан кўра мен билан бахтлироқ бўларди. О, у каби одам Лоттадаги қалб истакларининг барчасини кондиришга қодир эмас. Унда сезгирлик етишмайди... қандай тушунтирсам экан?.. Айтайлик... муҳаббат китобидаги Лотта иккимизнинг қалбларимиз якдил урган жойга унинг қалби мос жавоб беролмайди. Учинчи бир шахснинг қилиқлари хусусида Лотта билан фикрларимиз бир хил чиққан юзлаб ҳолларда ҳам худди шундай. Аммо, азизим, Вилхелм, у Лоттани бутун борлиғи-ла севади, бундай севгини қадрламай бўладими!..

Эзма бир одам келиб фикримни бўлди. Кўз ёшларим қуриб қолди. Фикрим чалғиди. Хайр, азизим!

4 август

Биргина менинг аҳволим шунақа эмас. Ҳамма одамларнинг умидлари пучга чиқади, ҳаммаси кута-кута алданади. Мен, арғувон дарахти остидаги уйда турадиган таниш аёлникига бордим. Тўнғич ўғли истиқболимга югурди, унинг қувончли қийқиригини эшитиб онаси уйдан чиқиб келди, у беҳад маъюс кўринарди. Унинг дастлабки сўзлари шу бўлди:

– Ох, қимматли жаноб, Ҳансим ўлиб қолди.

Бу унинг кенжа ўгли эди. Мен қотиб қолдим.

– Эрим эса, Шветсариядан куп-қуруқ қайтиб келди, – давом этди у, – яхши одамлар ёрдам беришмаганда, у тиланчилик қилишга мажбур бўларкан; аксига олгандек, йўлда яна иситмага ҳам йўлиқипти.

Унга нима деб таскин беришни билмасдим, болага қандайдир арзимаган бир нарса бердим; аёл менга уч-тўртта олма тутқазиб, уларни олишимни ўтинди, рад қилолмадим ва бу аламли хотиралар маконини тарк этдим.

21 август

Мен ҳар лаҳзада ўзгариб тураман. Гоҳида ҳаёт менга қайтадан кулиб боққандек туюлади. Афсуски, фақат бир зумгина, холос!.. Хаёл дарёсига ғарқ бўлган пайтларимда, минглаб фикрлар менга тинчлик бермайди. Борди-ю, Алберт ўлиб қолса нима бўлади? Унда мен... ҳа, Лотта билан... Хомхаёл кетидан, у мени тубсиз жар ёқасига келтиргунича, шу тариқа қуваман ва бирдан чўчиб ўзимга келаман.

Лоттани базмга элтиш учун илк бор ўтган йўл бўйлаб шаҳар четига чиқаман, ўшанда ҳамма нарса тамоман ўзгача эди! Ҳамма-ҳаммаси ўтиб кетди! Ўтмишдан учқун ҳам йўқ, у пайтлар қалбимни тўлқинлатган туйғулардан ном-нишон ҳам қолмаган. Умрининг гуллаган даврида, князлик йилларида тиклаб, бутун зебу зийнатлар билан безатиб, ниҳоят, ўлими олдидан севимли ўғлига умид билан васият қилиб қолдирган, кейинчалик эса, куйиб битган саройи харобаларига қайтган марҳум руҳи қандай ҳолатда бўлса, мен ҳам айнан ўшандайман.

3 сентябр

Баъзан ақлим бовар қилмай қолади: мен уни бутун қалб ҳароратим билан севсам-у, ундан ўзга ҳеч нарса-ни сезмасам, ундан ўзга маънавий таянчим бўлмаса-ю, яна қандай қилиб бошқа бир кимса уни севишга қодир ва сева олиши мумкин!

Ҳа, шундай. Табиат кузга бўйин эга бошлаганиданок, менинг юрагимда ва атрофимда ҳам ҳазинлик бошланади. Менинг дарахтларимдаги япроқлар сарғаймоқда, қўшни дарахтларнинг япроқлари эса аллақачон тўкилиб кетган. Бу ерга келганимданок, назаримда, сенга бир деҳқон йигит ҳақида ёзганим шекилли? Валҳаймда ўша йигитни қайта суриштирдим, айтишларича, у хизматдан ҳайдалганмиш, у ҳақда ҳеч ким ортиқ бирор нарса билмасмиш. Кеча қўшни кишлоққа кетадиган йўлда унга қўққисдан дуч келдим; гаплашдик, у ўз қиссасини сўзлаб берди, эшитиб беҳад ҳаяжонга тушдим, буни ёзувларимдан ҳам осонгина пайқаб оларсан. Аслини олганда, бунинг нима ҳожати бор, ўзимни ҳам қийнайдиган, ярамни янгилайдиган воқеани нега энди ошкор этай? Нега ҳамиша менга ачинишинг ва мени койишинг учун имкон яратиб бераман? Нима бўлса бўлаверсин! Эҳтимол, менинг ҳам қисматим ўшандайдир.

Олдинига, йигит бироз сокин, маъюслик билан саволларимга тортиниброк жавоб бериб турди, лекин тезда гўё ўзига келганидек ва мени эндигина пайқагандек, журъат қилди-ю, бор қилмишларини тўкиб солди ва ўз бахтсиз толедан нолиди. Дўстим, унинг ҳар битта сўзини сенинг ҳукмингга ҳавола қилишни истардим! У менга ўз кўнгил дафтари ни очди, ҳа, хотиралар лаззатига ғарқ бўлгани ҳолда шуларни ҳикоя қилди: Унинг ўша аёлга бўлган интилиши кун сайин орта борган, ниҳоят у, нима қилаётганини, нима гапираётганини идрок этолмай, ўзини қаёққа қўйишни билмай қолган. Бўғзига бир нарса тиқилгандек, ҳеч нарса ичолмай, еёлмай қолган, кўзидан уйқу қочган; у буюрилган иш қолиб, кераксизини бажарган; гўё шайтон уни йўлдан оздирган; бир куни аёлнинг чердакка чиққанини билиб кетидан борган, тўғрироғи, нимадир уни ўша ёққа тортган. Аёл унинг ёлворишларига қулоқ солмагач, у аёлни зўрлик

билан таслим қилмоқчи бўлган; ўзига нима бўлганига ўзи ҳам тушунмаган. Йигит ниятларининг ҳамиша соф бўлганини, ўша аёлга уйланиб, бирга умр кечиришдан ўзга истаги бўлмаганини айтиб, Худони ўртага қўйиб касам ичди.

Шуларни сўзларкан, яна нимадир демоқчидек, аммо айтолмаётгандек, гапида тутила бошлади; ниҳоят у, тортиниб иқрор бўлдики, аёл ҳам унга бироз эркинлик берган ва ораларида яқинлик бўлишига йўл қўйган. Йигит тутила-тутила аёлни қоралашни истамаслигини, уни ҳозир ҳам бирдек севиши ва қадрлашини айтиб онт ичарди; ўзининг бузук эмаслигини, ақлининг жойдаллигини исботлаш учунгина буларни гапириб берганини, акс ҳолда бундай сўзларни оғзидан чиқармаслигини ҳам қўшиб қўйди... Азиз дўстим, ўша эски қўшиғимни яна бошляпман, уни такрорлашдан толмайман: Мана шу йигитни сенга, у менинг кўз олдимда илгари ҳам, ҳозир ҳам қандай турганини тасвирлаб беролсам эди! Унинг тақдири учун қанчалик қайғураётганимни ва қайғуришим лозимлигини сен ҳис этадиган даражада ифодалашга лойиқ сўз тополсам эди! Етарли бўлса керак! Сен мени ҳам, қисматимни ҳам биласан, ҳамма бахтсизларга, айниқса, мана шу бахтсизга мени нима тортаётганини осонгина англаб оларсан.

Хатни қайта ўқиб қарасам, воқеанинг охирини сенга айтиб беришни унутибман. Шусиз ҳам ҳамма нарса равшан-ку. Аёл қаршилиқ кўрсата бошлаган. Унинг акаси етиб келган, у илгариданоқ йигитни ёмон кўриб, уни бу ердан кеткизиш йўлини қидириб юрган, негаки, аёл бефарзанд бўлганлиги сабабли ўзлари умид кўзини тикиб турган мерос, синглиси иккинчи марта турмушга чиққан тақдирда қўлдан кетиб қолишидан кўрққан; акаси йигитни шу захотиёк уйдан ҳайдаб солган ва бу ҳақда шундай шов-шув тарқатганки, аёл ўзи истаган тақдирда ҳам йигитни қайта ишга қабул қилолмаган бўларди. У ҳозир янги хизматкор олганмиш, айтишларича, янгиси туфайли ҳам акаси билан

жанжаллашармиш, аёл ўшанга турмушга чиқаркан, деб ҳамма бир оғиздан гапираётганмиш; «Бунга сира-сира тоқат қилолмайман», дейди йигит.

Сенга ёзаётган нарсa муболаға эмас, ҳеч нарсани хаспўшлаганим ҳам йўқ, аксинча, ишонишинг мумкин-ки, мен уни жўн, ўта жўн ҳикоя қилдим, ҳаммамизга расм-одат бўлиб қолган сўзлар билан ёзиб, бу воқеани қўполлаштириб юбордим.

Бундай муҳаббат, бундай садоқат, бундай эҳтирос шоирона хаёл эмас, йўқ, у яшаяпти, у бениҳоя соф ҳолда, бизнингча қўпол, маданиятсиз ҳисобланган тоифага мансуб кишилар орасида яшаяпти. Бизлар эса, ўқиб уқмаганлармиз! Ўтинаман, ҳикояни эҳтиром билан ўқи. Бугун шуни ёзарканман, негадир сўниб қолгандекман, буни хатдан ҳам кўриб турибсан, ҳар вақтдагидек бўяб, чизиб ташламаганман. Азизим, ўқи ва бу дўстингнинг ҳам қисмати эканлигини ўйлаб қўй! Ҳа, шундай эдим, шундай бўлиб қоламан, менда бу бахтиқаро йигитдаги журъат ва дадилликнинг ярми ҳам йўқ, ўзимни унга тенглаштирмайман ҳам.

5 сентябр

Лотта иш юзасидан қишлоққа кетган эрига кичкина мактуб ёзипти. Хат шундай бошланади: «Азизим, жоним, иложи борича тезроқ қайт! Сени чексиз қувонч билан кутаман!» Ҳозиргина келган бир дўстим, маълум сабабларга кўра, Албертнинг тезда қайтолмаслигини айтди. Хат жўнатилмапти, кечқурун менинг қўлимга тушди. Уни ўқидим-да, кулимсирадим; Лотта нимага кулганимни сўради.

– Хаёл Худонинг қандай буюк марҳамати-я! – дедим мен, – мен бир зумгина гўё бу мактуб менга аталгандек хаёл қилдим.

У гапимни бўлди, сўзларим унга ёқмагандек кўринди, мен жим қолдим.

6 сентябр

Лотта билан илк марта рақсга тушганда кийганим ўша одмигина кўк фракни анчагача ташлаёлмай юрдим; бироқ у ҳозир мутлақо кўримсиз бўлиб қолди. Энди, яна шунақа, ёқаси ва енг ҳошиясини ҳам худди ўшандай қилиб, янги фрак, сариқ нимча ва шим ҳам буюртирдим.

Барибир булар менга аввалгисидек ёқимли эмас. Билмадим... эҳтимол, пайти келиб буни ҳам ёқтириб қоларман.

12 сентябр

Албертни олиб келиш учун Лотта бир неча кунга кетган эди. Бугун Лоттанинг хонасига кирдим; у истиқболимга чиқди, унинг қўлини чексиз қувонч билан ўпдим. Ойнадан канарейка учиб келиб, унинг кафтига қўнди.

– Янги дўстимиз, – деди у қушчани қўлига қўндириб, – буни укаларимга сотиб олдим. Ёқимтойгина-я! Қаранг! Унга нон берсам, қанотчаларини силкитиб, итоат билан чўқийди, қаранг, мени ўпади ҳам!

У қушчани оғзига тутди, қушча бўлса, бу бежирим лабларни шу қадар беозор туртиб қўйдикки, гўё ўзига насиб этган лаззатни ҳис этаётгандек эди.

– Сизни ҳам ўпсин, – деди-да, канарейкани менга узатди, қушча тумшугини унинг лабларидан олиб меникига йўналтирди ва у лабларимга текканда, ширин бир лаззатнинг ёқимли сасини сезгандек бўлдим.

– Унинг ўпичида тамаъгирлик сезилиб турипти, – дедим мен, – у овқат излайди, уни қуруқ эркалаш қониктирмайди.

– У овқатни менинг оғзимдан ҳам ейди, – деди Лотта ва соф муҳаббат ҳислари балкиб турган беозор лаблари билан бир неча увокни қушчага тутди.

Мен юзимни четга ўгирдим. У нега бундай қияпти? Самовий софлик ва роҳатни кўз-кўз қилиб

нега ҳисларимни тобора аланга олдиради, ҳаётга бепарво қарашга одатлана ёзган юрагимни яна нега уйқудан уйғотади?! Хўш, шундай қилса нима бўпти?.. У менга шу қадар ишонадики! Уни нечоғлик севишимни билади!

15 сентябр

Вилҳелм, дунёдаги ноёб нарсаларни қадрлашга фаҳму фаросати етмайдиган кишилар ҳам борлигини кўрсанг, тепа сочинг тикка бўлади кишининг.

Ш... қишлоғидаги хушфеъл руҳонийникида Лотта иккимиз соясида ўтирган ёнғоқ дарахтлари ёдингдадир, албатта. Худо шоҳид, қалбимга мудом бекиёс ором бағишлаган ҳалиги кўркам ёнғоқ дарахтлари! Улар руҳоний ҳовлисини қанчалик саришта, қанчалик салқин қилиб туришарди! Қанчалик сершоҳ эди улар! Қадимда уларни ўтказган муқаддас роҳиблар билан ҳам сон-саноксиз хотиралар боғланган! У ажойиб киши бўлган ва мен шу дарахтлар остида тик туриб эҳтиром билан уни хотирлардим, деб мактабда ўқитувчимиз улардан бирининг, ўз бобосидан эшитган номини тинимсиз тилга оларди. Ишонасанми, кеча гаплашиб ўтирган эдик, ўқитувчим кўзлари ёшга тўлиб, уларни қирқиб ташлашганини айтди... Қирқиб ташлашган! Хушимни йўқотаёздим, дарахтларга биринчи болта урган ярамасни мажақлаб ташлагим келарди. Борди-ю, ўз ҳовлимда шундай дарахтлар ўсиб, улардан бирортаси кексалиқдан кулаб тушганда юракдан ачинган бўлардим, мана энди бўлса, нимага чидаб ўтирибман! Шуниси қувонарлики, қимматли дўстим, дунёда инсоний туйғу ҳам бор! Бутун қишлоқ нолимоқда, ишонаманки, руҳонийнинг хотини ўз қавмига нечоғлик зарар келтирганини ёғ, тухум ва бошқа назр-ниёзларнинг камайганидан ҳам сезади. Чунки, ҳаммасига ўшанинг ўзи – янги руҳонийнинг хотини айбдор (бизнинг руҳоний чол ўлиб кетган), у оқсуяк хаста аёл, ҳеч кимга қўшилмайди, дунёдаги барча нарсаларга ғаразгўйлик билан қарайди,

бошқалар ҳам унга нисбатан самимий эмас. У ғирт аҳмоқ, ўзини билимдонлардек тутати-да, диний ақидаларни ислоҳ қилишни ўйлаб чиқариб юради, насронийликни ахлоқий-танқидий жиҳатдан янги-часига тубдан ўзгартириш устида бош котиради, Лафатер мутаассиблигидан кўнгли тўлмайди, хасталик уни шу қадар адо қилганки, ёруғ дунёдан шодланишга ҳам мадори етмайди. Менинг ёнғоқ дарахтларимни қирктириб ташлатиш фақат шундай махлукнинггина кўлидан келиши мумкин. Биласанми, ҳечам ўзимга келолмаяпман!.. Тасаввур қиласанми: тўкилган барглардан гўё ҳовлиси ифлосланиб, намикиб кетармиш, дарахтлар уни қуёшдан яширармиш, ёнғоқлар пишгач, болалар дарахтга тош ота бошлайдилар, бу эса унинг асабига тегармиш, бу унга Кенникот, Землер ва Михаэлис¹ истеъдодларини бир-бирига муқояса қилиш учун чуқур ўйлашга халақит берармиш.

Қишлоқ аҳлининг, айниқса, кексаларнинг норозилиklarини кўриб, улардан сўрадим:

– Бунга қандай чидаб турдинглар?

– Агар оқсоқол бирор нарса деса, бизда унинг истагини ҳеч ким қайтаролмайди.

Лекин бир нарса кўнгилдагидек бўлди: хотинининг инжиқликлари жонига теккан руҳоний ҳеч бўлмаса ёнғоқлардан бирор фойда олишга ва бу фойдани ўзаро тақсим қилишга оқсоқол билан келишиб олди. Бунга маҳкама билиб қолиб: «Бу ерда ҳақларинг йўқ!» деди, чунки у илгариданоқ руҳоний мулкининг дарахтлар ўсган қисмига эгалик қилиш ҳуқуқини олган ва уни илтимос қилган кишиларга сотган эди. Мана энди улар кулаб ётишибди! О, агар мен княз бўлганимда эди! Руҳонийнинг хотинига ҳам, оқсоқолга ҳам, маҳкамага ҳам кўрсатиб қўярдим... Княз! Дарвоқе, княз бўлганимда, мамлакатимдаги дарахтлар билан неча пуллик ишим бўларди!

---

¹ *Кенникот, Землер, Михаэлис* – ўша даврдаги машҳур илоҳиётчилар, «Инжил» шарҳловчилари (*тарж.*)

10 октябр

Унинг чаросдек кўзларига назар ташлаганим захотиёқ руҳим тетиклашади. Биласанми, мени нима кийнайди: афтидан, Алберт ўзи кутганчалик... бахтли эмас... мен эса... агар мен... бахтли бўлардим... Кўп нуқтани ўзим ёмон кўраман-у, лекин ҳозир фикримни бошқача ифодалаёлмайман... ҳар ҳолда фикримни англагандирсан.

12 октябр

Оссиан юрагимдан Ҳомерни ситиб чиқарди.¹ Бу буюк зот мени шунақа оламга етакламоқдаки! Ойнинг хира нурида туман пардалариаро ажодларимиз руҳини тентиратиб, бўрон увиллаб ётган далада дарбадар кезишга, ўрмон шовқини ичида руҳларнинг тоғдаги ғорлардан бўғиқ эшитилаётган қичқириғини ҳамда қаҳрамонларча ҳалок бўлган севгилиси дафн этилган жойда, мох босиб кетган тўртта тош тепасида юрак-бағри эзилиб кўз ёш тўкаётган қизнинг қайғули ноласини тинглашга ундаяпти. Мен эса, кенг далада ўз ота-боболарининг изларини ахтараётган ўша мўйсафид дарбадар қўшиқчини кўряпман, афсус! Мўйсафид уларнинг қабрларинигина топади, холос ва уввос тортиб, ёқимли тунги юлдузга назар ташлайди, юлдуз эса, тўлқинли денгиз ортига яширинади, шунда қаҳрамоннинг хаёлида ўтмиш, яъни довюраклар йўлига мурувватли нур тўшалган пайтлар ва кеманинг гулларга бурканиб, ой нури оғушида ғалаба билан қайтгани гавдаланади. Мен унинг манглайида чуқур ҳасрат изларини кўраман, буюк зотларнинг энг сўнгтиси тамоман ҳолдан тойиб, қабрга судралади, марҳум туғишганларининг жисмсиз соялари ҳозирлиги туфайли борган сари жонни ўртагувчи шодликни тўйиб симиради; у совук ерга, елда тебранаётган гиёҳга кўз тикаркан, хитоб қилади:

---

¹ Вертернинг хаётдан бешиши, унинг қайғуси Оссианнинг аламли поэзиясига берилиши билан изоҳланади (*тарж.*)

– Келади, мени навқиронлик давримдан буён билган ўша жаҳонгашта келади ва: «Қани, кўшиқчи Фингалнинг гўзал ўғли қани?» деб сўрайди. У қабрим устида қадам ташляпти, бекорга у мени ер юзидан изляпти.

О, дўстим! Мен, мард яловбардор сингари қиличимни суғуриб олиб, ўз ҳукмдоримни аста-секин сўнаётган жон талвасасидан бир зумда халос қилишни ва ўз жонимни ҳам халос этилган пайғамбар изидан жўнатишни истардим.

19 октябр

Оҳ, қалбим бўм-бўш! Узлуксиз ўртаётган бўм-бўшлик!.. Кўпинча ўйлаб кетаман: агар уни бир мартагина, фақат бир мартагина бағримга боссам эди, бу бўм-бўшлик тўлган бўларди.

26 октябр

Ҳа, азиз дўстим, бу менга равшан, тамоман равшан, бир одамнинг ҳаёти у қадар аҳамиятли эмаслиги кундан-кунга равшанроқ сезиляпти. Лоттанинг ҳузурига бир дугонаси келди, мен китоб ўқиш учун кўшни хонага чиқдим, бироқ ўқиёлмадим, сўнгра ручка олдим-да, ёзишга тутиндим. Уларнинг гурунглашган овозлари эшитиларди, қизлар бир-бирига майдачуйда воқеалар, шаҳардаги янгиликлар, бировнинг турмушга чиққани, бошқасининг бетоблиги, оғир бетоблиги ҳақида ҳикоя қилишарди:

– У курук йўталади, юз суяклари туртиб чиккан, гоҳо ҳушидан кетиб қолади.

– Менимча, у узоқ яшамайди, – деди меҳмон.

– Н.Н.нинг ҳам аҳволи оғир, – қўшиб қўйди Лотта.

– Шишиб кетипти, – қувватлади дугонаси.

Хаёлим мени ўша жафокашларнинг тўшаги ёнига етаклади; улар мутлако истамасдан ҳаётдан кўз юмадилар, улар... оҳ, Вилҳелм!.. Менинг хонимларим бўлса, бир бегонанинг ўлими ҳақида кишилар одатда қандай гапиришса, бу ҳақда шундай гапириб ўтиришибди.

Атрофимга назар ташлаб кузатарканман, ҳамма ерда Лоттанинг кўйлақларини, Албертнинг қоғозларини, мебелларни кўраман, булар менга беҳад қадрдон бўлиб кетган, ҳатто мана шу сиёҳдон ҳам. Шунда ўзимга дейман:

– Ўйлаб қара, бу хонадон учун қанчалик аҳамиятлисан! Муфассал ўйла. Дўстларинг сени кадрлашади! Сен ҳам уларга кам шодлик келтирмайсан, гоҳида шундай туюладики, ўзинг ҳам гўё шуларсиз яшаёлмасдинг, лекин барибир... бу ердан – уларнинг даврасидан кетсанг-чи? Ўрнинг билинармикан? Қачонгача билинаркан? Сендан айрилганларини ҳис этишармикан? Қачонгача?.. Ох, одам бу қадар ўткинчи, ҳатто ўзи ўйнаб-ўсган, ўз ҳаётидан ҳақиқий из қолдирган жойда ҳам, ўз яқинларининг қалбида ҳам унинг хотираси жуда тез ўчиб, йўқ бўлиб кетиши мумкин!

27 октябр

Кишилар бир-бирларига ниҳоятда оз нарса бағишлай олишларини ҳис этсам, кўксимни чок этиб, бошимни эзғилаб ташлагим келади. Афсуски, агар муҳаббат, қувонч, ҳарорат ва шавқ-завқ ўзимда бўлмаса, менга уларни биров беролмайди ҳамда ўзимнинг қалбим ҳам севинч ҳиссига тўлиб тошган ҳолда, кучсиз ва ҳиссиз бўлган бошқа бир кимсани бахтли қилолмаслигим мумкин.

27 октябр, кечқурун

Улкан қудратга эгаману, лекин унга бўлган ҳиссиёт ҳаммасини босиб кетади; улкан қудратга эгаману, аммо усиз ҳаёт мен учун ҳеч нимадир.

30 октябр

Унинг кўксига отилишдан ўзимни юз марталаб тутиб қоламан. Киши шунча ажойиботларни кўриб турса-ю, унга қўл уришга ҳаққи бўлмаса, унинг нақадар ўртаниши ёлғиз Худога аён. Қўл уриш инсондаги

табий хусусият-ку! Болалар ҳам нимага кўзлари тушса, ўшанга қўл теккизаверадилар-ку... Мен-чи?..

3 ноябр

Худо гувоҳ! Кўпинча тўшакка қайтиб уйғонмаслик истаги, гоҳида, ҳатто умиди билан ётаман; тонг отгач кўзимни очиб, яна куёшни кўраман-да, ғамга чулғанаман. О, қани энди кўлимдан келса-ю, айбни об-ҳавога, учинчи бир шахсга, ўнгидан келмаган ишга ағдара олсам, чидаб бўлмас ғам-ғусса юкиннинг ярмигина менинг елкамга тушган бўларди! Оҳ шўрим! Аниқ биламан: ҳамма гуноҳ ўзимда... дарвоқе, қандай гуноҳ?! Шуниси борки, авваллари қалбим шавқ-завқдан қайнаб тошган бўлса, энди изтиробдан ўртанади. Ахир бир вақтлар ҳиссиётлар денгизида сузган, ҳар қадамда жаннатни ҳис этиб, оламни қамраб олишга қодир юракка эга бўлган кимса мен эмасманми? Ана шу юрак энди ўлган, энди у ҳаяжондан энтикмайди, киприкларим куриб қолган, қувонч ёшлари лаззатидан ортик баҳра ололмайман, шу туфайли манглайимга ғам чизиклари тушган. Ғам эзиб ташляпти, негаки ҳаётимнинг ягона шодлигини йўқотдим, ўзим учун бутун бир дунё ярата олишимга кўмак берувчи муқаддас, жонлантирувчи қудрат йўқ, у сўнган!.. Деразадан куёшнинг олис тепаликлар ортидан кўтарилиб, туманни ёриб ўтиб, жимжит водийга нур сочишини кузатсам-чи, Оҳ!.. Мана шу кўркем табиат худди суратдек жонсиз туюлади менга; мана шу гўзалликларнинг бариси юрагимда заррача ҳам ҳаяжон уйғотолмайди ва сезгиларимга таъсир этолмайди, мен шўрлик, Тангрим назарида суви қуриган қудуққа, қақраган челакка ўхшаб турибман. Қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, ер сувсизликдан ҳансираб ётганида деҳқон ёмғир тилаб Худога ёлворганидек, мен ҳам кўз ёши сўраб, тиз чўкиб Худо таолога тинимсиз илтижо қиламан. Минг афсус! Биламан, Худо ёмғирли ёки иссиқ ҳавони бизнинг ҳаяжонли ўтинчларимиз эвазига бермайди. Ўша лаззатли дамлар хотираси мени бе-

корга қийнамайди, ахир мен Худо марҳамати туфайли бошимга ёғилган роҳатни жон-жон деб қабул қилган эдим-да!

8 ноябр

У мени қаноатсизликда айблади! Беҳад юмшоқлик билан! Менинг қаноатсизлигим шундаки, баъзан бир стакан винодан қизишиб қолиб, бутун бир шишани ичиб қўяман.

– Бунақа қилманг! – деди у. – Лотта ҳақида ўйлашга тиришинг.

– Ўйлаш! Наҳотки, шуни буюриш шарт бўлса? – эътироз қилдим мен. – Ўйлайманми-йўкми, барибир, киёфангиз калбим кўзгусида мужассам. Мен бутун, яқиндагина Сиз фойтундан тушган жойда ўтирдим...

Мен арзи дилимни тўкиб солмаслигим учун у гапни бошқа мавзуга бурди. Қимматли дўстим! Мен адо бўлдим! У мени истаган куйига ўйнатади!

15 ноябр

Самимий ҳамдардлинг, дўстона маслаҳатингдан миннатдорман, Вилҳелм, сендан илтимос, ташвишланма. Азобларга бардош беришга қўйиб бер, мен қанча изтироб чекмайин, буларга чидашга ҳали қувватим етади. Менинг динни кадрлашимни биласан; унинг руҳан эзилганлар учун таянч, умидсизланганлар учун тасалли манбаи эканлигини тушунасан. Аммо унинг ҳар қандай киши учун ҳам шундай бўлиши шартми, шундай бўла оладими? Дунёга бир назар ташла, минглаб кишиларга дин тарғиб қилинса-қилинмаса, бундан катъи назар, ёрдам беролмади, ёрдам беролмайди ҳам, нега энди менга ёрдам берсин? Ҳатто Худонинг ўғли ҳам отаси унга кимни бағишлаган бўлса, ўшаларгина у билан бўлишини айтмайдими? Мен унга бағишланмаган бўлсам-чи? Отам мени ўзига асраб қўйган бўлса-чи? Буни кўнглим сезиб турипти... Ўтинаман, буларни нотўғри тушунма, самимий сўзларимни зинҳор ҳазилга йўйма! Сенга дилимда

борини очик айтаяпман, яхшиси, бу ҳақда оғиз очмасам бўларди, негаки бошқаларнинг ҳам мендек зўрға фаҳми етадиган нарсалар ҳақида истар-истамас ёзиб ўтирибман. Бошга тушганга чидаш, ҳаёт жомини тубига гача симириш – инсон қисмати мана шу бўлмай нима? Инсон қиёфасидаги Худога ҳаёт шу қадар аччиқ туюлган тақдирда, нега энди мен кеккайиб, ўзимни ғоят бахтиёрдек кўрсатишим керак экан? Бутун борлигим ҳаёт ёки ўлим ўртасида титраб турган, ўтмиш эса, келажакнинг зулмат чоҳи устида яшиндек чақнаган ва атрофимдаги ҳамма нарса йўқ бўлаётган, дунё ҳам менга қўшилиб сўниб бораётган мана шу даҳшатли дақиқаларда нега мен тортиниб туришим керак экан? Мана бу, қувғин қилиниб, дармони куриб, шиддат билан пастга қулаб бораётган кимсанинг овози эмасми; у кутулишга беҳуда уриниб, жон-жаҳди билан: «Э, Худойим! Э, Худойим! Нега мени ҳалок этдинг!» дея қичқирмоқда. Бутун оламини ўз измида тута оладиган зот бундан тортинмаганда, бу қичқириқдан мен уялишим, бу ҳолдан даҳшатга тушишим керакмиди?

21 ноябр

У ўзини ҳам, мени ҳам нобуд қиладиган оғу ҳозирлаётганини билмайди, тушунмайди; гарчи ҳалокатга элтса-да, у менга тутқазаетган жомни роҳатланиб сипқораман. Нега у менга кўпинча... кўпинчами?... Ҳар ҳолда баъзан ёқимли назар билан қарайди, нега мендаги ихтиёрсиз ҳис-туйғуларга илтифот кўрсатади, нега унинг пешонасига менинг изтиробларимга ҳамдардлик битилган?

Кеча хайрлашаётиб, у менга қўлини узатди-да: «Хайр, азизим Вертер!» – деди. Азизим Вертер! У мени биринчи марта «азизим» деб атади, бу сўзлар мени титратиб юборди, уларни тинимсиз такрорладим, кечаси ўрнимга ётаётиб эса, ўз-ўзимга нималарни дир гапирарканман, беҳосдан: «Хайрли кеч, азизим Вертер!» деб юборибман, кейин ўз устимдан кулиб қўйдим.

22 ноябр

«Уни менга кўй!» деб нола қилолмайман, гоҳида у гўё ўзимникидек туюлса-да: «Уни менга бер!» деб ёлворолмайман. У бировники. Мен ўз изтиробларим ҳақида сафсата сотиб ўтирибман; агар ўзимни кўлга ололмаганимда эди, таққослашларнинг кети узилмаган бўларди.

24 ноябр

Менинг азобланиб юрганимни у сезади. Бугун унинг нигоҳи юрагимнинг чуқур тубигача етиб борди. Борсам у ёлғиз экан; мен жим туравердим, у менга қараб турди. Мен ундаги мафтункор жозибани ҳам, ёркин ақлини ҳам ортиқ пайқамасдим, буларнинг бариси кўз олдимдан ғойиб бўлганди. Мени энг самимий ҳамдардлик, энг оромбахш раҳмдилликка тўла янада жозибалироқ нигоҳ сеҳрлаб қўйган эди. Нега унинг оёқларига йиқилолмадим? Нега уни бағримга босиб, минглаб бўсалар билан жавоб қайтармадим? У фортепианодан ўзига паноҳ топди, паст, ширали овозда ўз куйига жўр бўла бошлади. Унинг лабларига бу қадар жозибани ҳеч қачон кўрмаган эдим: назаримда, улар хиёл очилиб, мусикий асбобдан чиқаётган сеҳрли оҳангни ютарди-да, товушлар мана шу покиза оғиздан акс-садо бўлиб тараларди... Оҳ, кани энди буни ифодалаб беролсам! Ортиқ тоқат қилолмадим, бош эгиб қасамёд қилдим: «Самовий руҳлар соя солиб турган бу лаблардан бўса олишга ҳеч қачон журъат этмайман!» Лекин барибир, мен, оҳ!.. Биласанми, олдимда қандайдир тўсиқ тургандай... Уни четлаб ўтсам-да... ўша лаззатни тотсам... кейин гуноҳимни ювиш учун ҳалок бўлсам... Гуноҳ?

26 ноябр

Баъзан ўзимга-ўзим «сенинг қисматинг оғир!» дейман. Ўзгаларни эса, бахтли деб ўйлайман. Ҳеч ким менчалик изтироб чекмаган. Сўнгра ўтмиш шоирини ўқий бошлайман, гўё ўз кечинмаларимни ўқиётгандек

бўламан. Бардошим неларга етаркин? Ё, фалак! На-
ҳотки, илгари ҳам шундай бахтсизлар бўлган дунёда?

30 ноябр

Йўқ, йўқ, мен мутлақо ўзимга келолмайман. Қаерга
бормайин, мени ақлдан оздирадиган воқеаларга дуч
келаман. Бугун-чи? Оҳ, қисмат! Оҳ, инсонлар!

Мен қирғоқ бўйлаб борардим. Тушки овқат пайти
бўлса-да, кўнглим ҳеч нарса тиламасди. Атрофда жон
асари йўқ, тоғдан кечки салқин шабада эсарди, водий
устини қора булутлар қоплаб олган. Узоқдан яшил
рангдаги эски кийимли кишига кўзим тушди, у қоядан-
қояга ўрмаларди, афтидан, доривор гиёҳ изларди. Унга
яқинлашганимда, қадам товушларимни эшитиб, бури-
либ қаради, шунда содда бир чехрага кўзим тушди,
бирок унда қандайдир ғайритабиий ғамгинлик акс
этиб турарди. Қора сочлари икки томонга қайтарилиб,
тўғноғич қадаб қўйилган, орқа қисми эса, йўғон қилиб
ўрилиб, ташлаб қўйилган. Кийимига қараб уни оддий
фукаро экан, деб ўйладим, шу сабабли унинг нима би-
лан машғул эканлигига қизиқсам, аччиғи чиқмаса ке-
рак, деган фикрда нима ахтараётганини сўрадим.

– Гул ахтаряпман, – жавоб берди у чуқур уҳ тор-
тиб, – бирок уни тополмаяпман.

– Ҳозир пайти эмас-да, ахир, – дедим кулимсираб.

– Гуллар жудаям кўп, – деди у ёнимга тушаркан, –
боғимда атиргул ва хушбўй настариннинг икки хили
ўсади. Биттасини менга отам совға қилган, у худ-
ди ёввойи ўтдек ўсиб ётипти. Икки кундан буён гул
кидираман-у тополмайман. Бу ерда ялангликда ҳам
ҳамиша турфа хил: сариқ, кўк, қизил гуллар ўсади,
чиннигул бирам чиройли гуллайдики. Буларнинг би-
рортасини ҳам тополмаяпман.

Ғалати бир ҳисдан сесканиб кетдим-да, эҳтиётлик
билан сўрадим:

– Гул сизга нега керак бўлиб қолди?

Унинг юзи аллақандай талвасали илжайишдан бу-
ришиб кетди.

– Агар сиримни очмасангиз, айтаман, – деди у бармоғини лабига босаркан, – мен севгилимга гулдаста ваъда қилгандим.

– Жуда яхши, – дедим мен.

– О-о, унда бусиз ҳам ҳамма нарса тўлиб ётипти, у бадавлат.

– Барибир унга сизнинг гулдастангиз қимматлироқ, – далда бердим унга.

– О, унда марваридлар, тож ҳам бор, – давом этди у.

– Унинг исми нима?

– Агар ҳукумат менинг ҳақимни берганида эди, бошқача яшаган бўлардим. Бир вақтлар мен ҳам кўнгилдагидек яшаган эдим. Энди эса... адо бўлган одамман!..

Осмонга тикилган намли кўзлардан ҳамма нарсани ўқиш мумкин эди.

– Демак, илгари бахтли бўлгансиз? – сўрадим мен.

– Оҳ, ўша кунларга яна қайтсам эди! – деди у, – у пайтлар мен нақадар кувноқ, худди сувдаги балиқдек эркин яшардим.

– Ҳайнрих! – кичкирди йўл бўйлаб шу ёққа келаётган кампир, – Ҳайнрих, қаерда йўқолиб кетдинг? Сени кидирмаган жойимиз қолмади! Юр овқатга!

– Бу Сизнинг ўғлингизми? – сўрадим кампирга яқинлашиб.

– Ҳа, менинг шўрпешона ўғлим, – жавоб берди аёл, – Худо бошимга оғир кун солди.

– У кўпдан буён шунақами? – сўрадим яна.

– Ярим йилдан бери мана шунақа ювош бўлиб қолди, Худога шукур. Утган йили ниҳоятда қутуриб кетганидан жинниҳонада занжирда сақлашарди. Энди ҳеч кимга ёмонлик қилмайди, нукул кироқлар, подшолар ҳақида гапиради. Бирам ювош, босиққина эди! Дастхати жуда чиройли эди, қоғозларни кўчириб ёзар, шу йўл билан тирикчилигимга қарашарди. Тўсатдан ўйчан бўлиб қолди, иситма билан оғриди, кейин қутуриб кетди. Мана энди кўриб турибсиз, қандай бўлиб қолган... Мен сизга айтсам, жаноб...

Мен унинг қуйилиб келаётган сўзларини бўлдим:

– У, бир вақтлар эркин, бахтли яшаган эдим, дейди, бу қачон бўлган эди?

– Вой, аҳмоққина! – хитоб қилди кампир, аянчли жилмайиб. – У ақлдан озиб, жиннихонада ётган даврини айтган, шуларни айтиб, ҳамиша мақтаниб юради.

Унинг сўзлари миямга яшиндек урилди, аёлга бир танга тутқаздим-да, кетишга шошилдим.

– Мана, сен қандай бахтли бўлгансан! – деярдим шаҳар томонга жадал кетарканман,– мана, сен қандай эркин, сувдаги балиқдек яшагансан!

Ё, Парвардигори олам! Наҳотки, ҳали эс-хуши қуйилмаган ёки ақлдан озган кишиларнинггина пешонасига бахт чизиғи битилган бўлса! Бечора! Сенинг ақлдан озиб, телбаларча тентирашингга қанчалик хавасим келади!

Сен қишда ўз маликангга гулдаста топиш умидида кезиб юрибсан! Гул тополмаганингдан қуйинасан, нега гул йўқлигига эса, ақлинг етмайди. Мен бўлсам... мен... умидсиз, мақсадсиз уйдан чиқиб кетаман-да, яна ўша аҳволда қайтиб келаман. Борди-ю, ҳукумат сенинг ҳақингни тўласа, жаннатдагидек яшашинг мумкинлигини хаёл қиласан! Ҳарқалай! Сен бахтлисан! Ўз толесизлигинг сабабини ҳаётдаги тўсиқларга ағдара оласан! Барча айб ўз адо бўлган юрагингга, айниган миянгга эканлигини эса сезмайсан! Шу боисдан ҳам дунёдаги бирорта подшо сенга ёрдам беролмайди.

Узоқ чашма сари йўл тутиб, умрининг сўнгги дақиқаларида ўз дардига дард қўшадиган, азобларини баттар оширадиган жафокаш устидан кулувчи кишига лаънатлар бўлсин! Виждон азобидан қутулиш ва юрагидаги ғам-ғуссани ювиш учун муқаддас қабр устида бош эгадиган бахтсиз олдида кекқаядиган кимсага лаънатлар бўлсин!

Инсон оёғи тегмаган сўқмоқда ташланган ҳар бир қадамдан товонлари шилинса, жафокаш банда бундан заррача бўлса-да, ором топади ва у, саёҳатининг ҳар бир азобли куни тугагач, кечаси тинчгина ухлаб

қолади... Сиз сафсатабозлар эса, пар тўшаклар устида ўтириб олиб, буни телбалик деб атайсизлар! Телбалик!.. О, Тангрим! Кўз ёшларимни ўзинг кўриб турибсан. Нечун, ахир, кишиларни қашшоқ қилиб яратганинг етмагандек, яна уларнинг охирги бурдаларини, сендан, ҳа, сендан кутган заррача марҳаматларини ҳам тортиб олувчи қариндошларини уларга ато этдинг, қудратли Тангрим! Ҳар бир шифобахш илдизу, ток новдасининг ширасига умид кўзи билан қараймиз, шу умид сенга бўлмай кимга? Негаки, сен бизни ўраб турган табиатга шифобахш ва яратувчи куч бағишлагансанки, бунга биз ҳар вақт муҳтожмиз. Мен танимайдиган отам! Аввалига вужудимни тўлқинлантириб, энди эса, мендан юз ўгираётган отам! Мени ўз ёнинга чақир! Сукут сақлама! Сукут сақлаганинг билан ташна қалбимни тинчитолмайсан...

Агар ўғли қутилмаганда қайтиб келса-ю, отасининг бўйнига осилса-да: – Ота, мана мен қайтиб келдим! Мендан ранжима, сенинг истагинга кўра ҳали узок чўзилиши лозим бўлган сафаримни тўхтатиб хузурингга келдим! Ҳаёт ҳамма ерда бир хил: азобукубат чекиб меҳнат қилсанг, қувонч ва мукофотга эришасан. Менга буларнинг қизиғи борми? Сен қаерда бўлсанг, менга ўша ерда яхши, азобни ҳам, роҳатни ҳам сен билан бирга тортишни истайман! – деса, қайси инсон, қайси ота ўғлидан ранжийди!..

Наҳотки, сен, Қудратли отамиз, ўз ўғлингнинг кўкрагидан итарсанг?

1 декабр

Вилхелм! Мен сенга ёзганим ўша бахтли бахтиқаро Лоттанинг отасида мирза бўлиб ишлаган ва Лоттага нисбатан юрагида муҳаббат уйғонган, уни пинҳон сақлашга уринган, бироқ яширолмаган, шу туфайли ишдан ҳайдалиб, кейин телба бўлиб қолган. Алберт бу ҳақда менга бепарволик билан гапириб берганида (сен ҳам шундай бепарво ўқисанг керак буни), ушбу воқеа

мени қанчалик изтиробга солганини мана шу қурук сўзлардан ҳам англаб оларсан.

4 декабр

Ўтинаман... мени тушун, мен адо бўлдим, ортик чидашга тоқатим қолмади! Бугун унинг хузурида ўтирдим... Ўтирдим, у бўлса, фортепианода турли куйларни чалар ҳамда бутун ҳис-туйғуларини ифодаларди! Ҳаммасини!.. Ҳаммасини!.. Қандай тушунтирсам экан... Синглиси эса, менинг тиззамда ўтириб, кўғирчоғини безатарди. Кўзларимга ёш қалқди. Энгашганимда унинг никоҳ узугига кўзим тушди... Кўз ёшларим оқиб туша бошлади... У бирданига ўша бизга таниш, ниҳоятда нафис куйни чалишга ўтди, қалбимга сокинлик югурди, ўтмиш – илк бор шу куйни тинглаган пайтлар хотирамда жонланди, ғам-ғуссанинг, поймол бўлган умидларнинг мудҳиш чизиқлари кўз олдидан ўта бошлади ва... ўрнимдан отилиб туриб хона бўйлаб юра бошладим. Ҳислар туғёнидан нафасим қисилиб кетди.

– Худо ҳаққи, ўтинаман, чалманг! – хитоб қилдим, бениҳоя ҳаяжонда унга отиларканман.

У чалишдан тўхтади ва менга тикилиб қолди.

– Вертер! – деди қалбни ўртовчи табассум билан, – Вертер, Сиз хастасиз, ҳатто энг лаззатли таомларни ҳам иштаҳангиз тортмайди. Боринг! Илтимос Сиздан, тинчланинг!

Мен унинг олдидан чиқиб кетдим... Тангрим! Аламларимни кўриб турибсан, унга ўзинг хотима берарсан.

6 декабр

Оҳ, бу қиёфа менга ором бермайди! Тушимда ҳам, ўнгимда ҳам қалбимни тўлдириб туради! Киприкларимни юмганим заҳотиёқ, у шу ерда, худди мана шу манглайим ичида, кўриш томирлари туташган жойда унинг қоп-қора кўзлари пайдо бўлади. Буни ифодалашдан ожизман! Кўзларимни юмдимми, бас, улар ҳозир бўлишади! Бамисли денгиз, бамисли тубсиз

жарликдек улар кўз олдимда, қалбимда намоён бўлади, улар борлиғимни, бутун туйғуларимни эгаллаган.

Бу ярим Худо даражасидаги инсон нимага ҳам кодир?! Мададга муҳтож бўлган энг зарур пайтда кучлари уни тарк этмайдими? Шодлик қанотида парвоз қилганда ёки ғамга чулғанганда уни нимадир тутиб қолади ва у мангулик оламига ғарқ бўлиб кетишни ис-таб турган лаҳзада, совук, хушёр онгини жойига келтириб кўяди.

КИТОБХОНГА НОШИРДАН

Дўстимизнинг сўнги муҳим кунларидан бизга унинг дастхатига тааллуқли маълумотлар етарлича қолганида эди, унда мен, у қолдирган номаларга ортиқча изоҳ бериб ўтирмаган бўлардим.

Унинг кечмиши билан яқиндан таниш бўлган кишилардан аниқ маълумотлар тўплашни ўз бурчим деб билдим; бу воқеа жуда оддий, баъзи майда-чуйда тафсилотларни ҳисобга олмаганда, барча маълумотлар бир-бирига деярли тўғри келади; фақат воқеа қахрамонларининг характерлари ҳақида турлича мулоҳаза юритадилар ва бунга ҳар хил баҳо берадилар.

Бизга эса, зўр машаққат билан тўпланган нарсаларни марҳум қолдирган хатларга кўшиб, ҳатто топилган энг кичик қоғозларни ҳам диққатдан четда қолдирмасдан батафсил ҳикоя қилиб беришгина қолади; донишманд кишилар хусусида гап кетганда, улардаги ҳар бир ҳаракатнинг туб сабабини очиб бериш қанчалик қийинлигини ҳам эслатиб ўтаимиз.

Азоб ва ғам-ғусса Вертер юрагида борган сари чуқур илдиз отди ва янада маҳкамроқ ўрнашиб, бутун борлиғини чулғаб ола бошлади. Ундаги маънавий сокинлик тамоман бузилган эди, томир-томиригача ларзага солган ички бир тугён ва ҳаяжон унга ҳалокатли таъсир кўрсатди, ҳамда бутунлай ҳолдан тойдирдики, бунга қарши у, шу пайтгача барча дардларга қарши курашганидан ҳам мардонаворроқ курашди.

Қалбидаги изтироб бошқа ҳамма маънавий кучларни, ундаги жўшқинликни ҳам, ўткир аклини ҳам емира борди, у кишиларга кўшилмай қўйди, бахтсизлигини канчалик ҳис этса, шунчалик адолатсизрок бўла борди. Бу ҳақда қисман Албертнинг дўстлари гапир шарди; уларнинг таъкидлашларича, Алберт ўзининг узок кутган бахтига эришиб, уни келгусида ҳам сақлаб қолишга интилган, Албертдек мулойим ва виждонли одам ҳақида бор-йўгини бир йўла сарфлаб, охири азобга чидашдан ўзга иложи қолмайдиган Вертер тўғри фикр юритолмади. Алберт эса, дейишади унинг ўртоқлари, ана шу қиска вақт ичида ҳеч бир ўзгармади, Вертер уни бошданок қандай билган, қандай ҳурмат қилган ва қадрлаган бўлса, ўша-ўшалигича қолаверди. Алберт Лоттани жондан севарди, у билан фахрланарди ва уни ҳамма дилбар аёл сифатида ҳурмат қилишини истарди. Унинг заррача ҳам гумонни хаёлига келтир олмаслиги, бирор кимса билан ўзининг бу қимматли хазинасини, ҳатто энг ифбатли маънода ҳам, бир зумга бўлса-да, бўлишишни истамагани учун уни айблаш адолатданми? Ўртоқларининг айтишича, Алберт кўпинча, Вертер ўтирганида хотинининг хонасидан чиқиб кетаркан, буни у, аччиғидан ёки дўстидан рашк қилиб эмас, балки ўзининг ҳузурида Вертернинг кийналиши туфайли қилган.

Лоттанинг отаси бетоб бўлиб уйдан чиқолмай қолгач, у қизига фййтун юборган ва Лотта отасиникига кетган. Очиқ киш қуни. Биринчи қалин қор ҳамма ёқни қоплаган.

Эртаси қуни Вертер, мабодо Алберт уни олиб келишга бормаса, Лоттани уйига кузатиб келиш мақсадида ўша ёққа кетган.

Очиқ ҳаво ҳам унинг мунгли кайфиятини кўтаролмади, юраги қаттиқ сиқиларди, кўз олдига фақат аянчли манзаралар келар, даҳшатли хаёллар исқанжасидан қутулолмасди.

Ўз ишлари мудом ўнгидан келмагани сабабли, бошқаларнинг аҳволи ҳам унга ихтилофли ва нотинч

туюларди, у Алберт билан хотини ўртасидаги ширин тотувликни буздим, деб ўйлар, бунинг учун ўзини ко-йирди, шу билан бирга, Албертдан пинҳона ранжир-ди ҳам.

Йўл-йўлакай ҳам шу ҳақда ўйлаб кетди.

– Ҳа, ҳа, – дерди у ўзича яширин бир алам билан, – шу ҳам энди самимий меҳрибонлик, бир-бирига илтифотли муносабат, бузилмас садоқат бўлдимми? Бу тўйиш ва бепарволикдан бўлак нарса эмас! Севимли, гўзал хотинидан кўра, уни бошқа арзимас ишлар кўпроқ ўзига тортмайдими? У хотинини кадрлай оладими, ахир, Лотта бунга лойиқ-ку! Лотта уники, ҳа, уники... бу менга маълум, бошқа кўп нарсаларни билганимдек, буни ҳам биламан; бунга гўё кўникиб қолган бўлсам-да, бу фикр мени барибир ақлдан оздиради, ҳалок этади... Менга нисбатан дўстлик синовдан ўтолдимми? Лоттага бўлган меҳрибонлигимни, у, ўз ҳуқуқларига тажовуз деб, эътибор билан қарашимни эса, пинҳоний таъна деб тушунмайдими? У мени кўришни истамаслигини, кетишимни хоҳлашини, мени кўриш унга оғирлигини сезаман, бу менга равшан.

Вертер жадал одимини қадам-бақадам секинлатар, тўхтаб қолар ва орқага қайтмоқчи ҳам бўларди, лекин яна йўлида давом этарди ва ўз-ўзи билан сўзлашиб, мулоҳаза юритарди. Шу тариқа ўз истагига қарама-қарши ҳолда овчилар саройига етиб келди.

У ичкарига кириб, мўйсафидни ва Лоттани сўради, уйда аллақандай нотинчликни сезди. Болаларнинг каттаси унга Валҳаймда бахтсизлик юз берганини, бир деҳқон ўлдирилганини айтди. Бу хабарга у эътибор қилмади. Вертер хонага кирганда, Лотта отасини кўндириш билан овора эди, чунки қария, хасталигига қарамасдан воқеа содир бўлган жойга бориб, тафсилотни билишни истарди. Жиноятчи ҳали аниқланмаган, ўликни тонгда остонадан топишипти, баъзи гумонлар ҳам бор: марҳум бир бева аёлникида хизматкор бўлиб ишлаган, ўша аёлнинг илгари бошқа

хизматкори бўлган-у, у билан жанжаллашиб ҳайдаб юборган.

Бу сўзларни эшитгач, Вертер ўрнидан отилиб турди.

– Нахотки! – хитоб қилди у. – Мен кетдим, шу зумдаёқ ўша ерда бўлишим керак. У Валҳаймга қараб шошилди, хотиралар кўз олдида жонланди, у билан бир неча марта мулоқотда бўлган ва унга шунчалик яқин бўлиб қолган ўша йигит суиқасд қилганига заррача шубҳа қилмасди.

Жасад қўйилган ўша ошхонага бориш учун унга арғувон дарахтлари остидан ўтишга тўғри келди, авваллари сеvimли бўлган жой бу гал уни даҳшатга солди.

Шу атрофдаги болалар тез-тез ўйнайдиган остона қонга беланган эди. Муҳаббат ва садоқатдек энг олий инсоний туйғулар охири зўрлаш ва ўлимга олиб келган. Улкан дарахтлар кип-яланғоч бўлиб, қиров босиб ётарди, черковни ўраб олган пастаккина девордан мўралаб турган шохлардаги барглар тўкилиб кетган, қабр тошлари қалин қордан бош чиқариб туришарди.

Ошхона олдига бутун қишлоқ тўпланганди. Вертер у ерга яқинлашаётганида бирданига ғала-ғовур кўтарилди. Узоқдан бир тўда қуролланган кишилар кўринди ва ҳамма, қотилни олиб келишяпти, деб кичкиришарди. Вертер қараб, ўз фикрининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилди. Ҳа! Бу ўз бекасини севиб қолган хизматкор йигит эди. Вертер яқиндагина шўрликни пинҳоний ғазабда, ўзича умидсизланиб юрган ҳолда учратган эди.

– Нима қилиб қўйдинг, бахтиқаро! – кичқирди Вертер, маҳбус томонга отиларкан.

У Вертерга ўйчан тикилиб турди ва, ниҳоят, хотиржам оҳангда: – У ҳеч кимга насиб ҳам этмайди, бошқа биров ҳам унга муяссар бўлолмайди! – деди.

Маҳбусни ошхонага олиб кириб кетишди, Вертер эса, кетишга ошиқди.

Бу мусибатли, даҳшатли ҳодиса Вертернинг бар-

ча фикр-ўйларини остин-устин қилиб юборди. Ундаги алам, умидсизлик ва бепарволик бир лаҳзада ғойиб бўлди. Уни раҳм-шафқат туйғуси эгаллаб олди, унда ўша одамни қутқазиб бўлган жўшқин истак пайдо бўлди. Вертер йигитни шунчалик бахтсиз деб ҳис қилар, уни қотил сифатида шу қадар оқлар, ўзини унинг ўрнига қўйиб кўрар ва бошқаларни ҳам бунга ишонтира олишига имони комил эди. У ўша бахтиқарони ҳимоя этишни истарди, қайноқ сўзлар ҳозироқ лабларидан отилиб чиқишга шай эди, у овчилар уйига шошиларкан, амтманга баён қиладиган барча асосларини ярим овозда ўзича пишитиб борарди.

Хонага кираркан, у ерда Албертга кўзи тушди ва бир зум довдираб қолди, аммо тезда ўзини ўнглаб олди-да, фикрини амтманга ёниб тушунтира кетди. Амтман бир неча марта бошини чайқаб қўйди. Биров иккинчи бир кишини оқлаш учун нималар дейиши керак бўлса, Вертер ҳам маҳбус ҳақида қанчалик қизғин, чин юракдан тўлиб-тошиб гапирмасин, ўз-ўзидан маълумки, бу сўзлар қарияга таъсир ўтказолмади. Аксинча, у дўстимизнинг сўзини бўлиб, унга кескин эътироз билдирди. Қотилни ҳимоя қилишни ўз бўйнига олаётгани учун қийин бошлади. Қария, бундай қилинган тақдирда ҳар қандай қонун ҳам бекор қилиниб, давлат тартибларига ҳеч қандай ҳожат қолмаслигини ва буни қонун йўли билан ҳал қилиш лозимлигини ҳам қўшиб қўйди.

Барибир, Вертер ўз фикрида туриб олиб, амтмандан, мабодо маҳбусни қочириб юбориш имкони бўлса, буни сезиб-сезмаганликка олишини ўтинарди. Амтман бунга ҳам рози бўлмади. Ниҳоят, суҳбатга Алберт аралашди ва у ҳам қариянинг фикрини ёқлади. Вертер яққаланиб қолди, амтман бир неча марта «Уни қутқазиб бўлмайди!» дея такрорлагач, Вертер қаттиқ изтиробда уйига кетиб қолди.

Бу сўзлар Вертерни ўртаб юборганини унинг қоғозлари орасидан топилган, афтидан, ўша куни ёзилган хатчадан ҳам пайқаш мумкин:

«Сени қутқазиб бўлмайди, бахтиқаро! Бизни қутқазиб бўлмаслигини билиб турибман!»

Албертнинг амтман ҳузурида маҳбус иши юзасидан айтган гаплари Вертерга қаттиқ тегди. Назарида, бу сўзлар ўзига ҳам тегишлидек туюлди, гарчи у ақл билан мулоҳаза юритиб, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳақ эканликларига ишонса-да, унда шундай туйғу бор эдики, уларнинг ҳақлигини тан олган тақдирда ўз ички асосларидан қайтадигандек туюларди.

Унинг қоғозлари ичидан шу масалага тааллуқли бўлган ва, эҳтимол, унинг Албертга муносабатини ифодалайдиган куйидаги хатчани топиб олдик:

«У софдил ва виждонли, деб ўзимга қайта-қайта уқтирганимдан нима фойда; бу ич-ичимни кемириб ташляпти; мен адолатли бўлолмайман».

* * *

Кечкурун ҳаво илиқ бўлиб, атрофдаги қорлар эрий бошлади. Шу сабабли Лотта билан Алберт уйга пиёда кетишди.

Йўлда у худди Вертерни кидиргандек, атрофга алангларди. Алберт Вертер ҳақида гап бошлади, ундаги фазилатларни тан олса-да, уни айблади. Гап орасида у Вертернинг бахтсиз севгисига ҳам тил тегизиб ўтди ва уни узоқлаштира, яхши бўларди, деб кўшиб кўйди.

– Буни ўзимиз учун яхши бўлади, деб ўйлайман, – деди у, – ўтинаман, сендан, унинг сенга бўлган муомалаларига нисбатан муносабатингни ўзгартиришга, бизникига тез-тез келишларига чек қўйишга урин, эшитган қулоққа яхши эмас. Аллақачон миш-мишлар тарқалганини эшитдим.

Лотта жим бўлиб қолди. Афтидан, бу Албертни ранжитиб кўйди, ҳар ҳолда, у шу пайтгача Лотта олдида Вертер хусусида гапирмасди, агар Лоттанинг ўзи бу тўғрида оғиз очса, у гапни бўлар ёки бошқа ёққа бурарди.

Бахтсиз кимсани қутқазиб олишга бўлган беҳуда уриниш

сўнаёзган оловнинг охирги ёлқини эди. Шундан кейин Вертер баттар ғам-ғусса ва бепарволиккачулганди, уни энди ҳамма қилмишларини инкор қилаётган айбланувчига гувоҳликка чақириб қолишлари мумкин, деган хабарни эшитганда, ақлдан озаёзди.

Илгари ишлаб юрган пайтларидаги бошига тушган хўрликларни, элчихонадаги кўнгилсизликларни, нимадан иши юришмаганини ва нимадан ранжиганини, ҳамма-ҳаммасини хаёлидан бирма-бир ўтказди. Шулар билан гўё ўз ғайратсизлигини окламоқчи бўларди, у ўзини истикболдан тамоман ажралган, кундалик ҳаётдаги юмушларни бажаришга ноқобил деб ҳисоблай бошлади. Шу тарзда, минг хил ўй-фикрлар, туйғулар гирдобиди айланиб, гўзал ва севимли аёл ҳузурида мудом бир хил, қувончсиз дамларни ўтказди, унинг осойишталигига ҳалал берди. Ниҳоят, ўз кучларини мақсадсиз-несиз беҳудага сарфлаб, уларни ишдан чиқариб, борган сари ҳалокатга яқинлаша борди. Унинг изтироб ва аламлари, ором билмасдан ўзини ҳар ёққа уришлари, яшашдан толиққани ҳақида ўзи қолдирган бир неча хатлар яққол гувоҳлик беради, куйида шу хатларни келтирамиз.

12 декабр

Одамлар баъзи бир бахтсизларни кўришса, шўрлик, савдойи бўлибди, дея гапиришади. Қимматли Вилҳелм, менинг ҳам бошимга ҳозир ўша кун тушган. Гоҳо мени нимадир қийнай бошлайди: бу кўмсаш ҳам, эхтирос ҳам эмас, қандайдир, кўксимни ёриб чиқишга, томоғимни бўғишга интилувчи номаълум ички бир тугён! Азоб! Азоб! Шунда мен, мана шу кимсасиз қиш фаслида зулмат тун кўйнида тентирагани чиқиб кетман.

Кеча кечкурун шаҳар ташқарисига чиқиб кетгим келди. Ҳаво бирданига исиб кетди, эшитишимча, дарё қирғоқдан тошиб, анҳор пишқириб, севимли водийни – Валҳаймгача сув босиб кетганмиш! Кечаси соат ўн бирда ўша ёққа югурдим. Чўққидан туриб, пастга,

дахшатли оқимнинг ой нурида жўш уришини, чакалакзор, ўтлок, дала, хуллас, бутун водийни босиб, шамол увиллаши остида бамисоли денгиздек қутуришини кузатиш кўрқинчли эди! Ой яна қора булутлар ортидан мўралаб, оқим кўз олдимда ваҳима билан яраклаб шовуллаганида мени қандайдир титрок ва кўмсаш ҳисси қамраб олди! Оҳ, тубсиз жарлик тепасида қўлларимни ёзиб турарканман, мени нимадир пастга ундарди! Пастга! Роҳат оғушида эсдан оғаёздим. Оҳ, барча азобу изтиробларим билан ўзимни пастга улоқтирсам! Тўлқинлар янглиғ кўпириб-тошсам! Оҳ!.. Оёқларимни шундоқ ердан узиб, азобларимга чек кўёлмадим-а!.. Ҳали куним битмапти! Буни билиб турипман! О, Вилхелм! Анави довулга кўшилиб, булутларни тит-пит қилиш, тўлқинларни кучиш учун борлигимни жон деб бағишлаган бўлардим! Эҳ! Наҳотки, маҳбусга бундай роҳат бирор марта насиб этмаса?..

Мен қуйига, Лотта иккимиз жазирама кунда сайрдан сўнг мажнунтол остидаги дам олган жойимизга алам билан назар ташладим: у ерларни ҳам сув босиб кетганлиги сабабли мажнунтолни зўрға танидим! Вилхелм! Овчилар саройининг атрофи, ўтлоқлар, бизнинг айвончамиз ҳам ҳозир селда қолгандир! – дея ўйладим. Маҳбуснинг тушига яйлов, подалар, эътиборли вазифалар кирганидек, менинг қалбимга ҳам ўтмиш хаёллари нурдек ёғиларди! Шу тахлит туравердим! Ўзимдан норози эмасман, чунки ўлимдан кўрқмайман... Яхшиси, мен... Шу ерда турибман-у ўзимни, тахта деворлардан пайраха териб, ҳар эшикдан бир бурда нон тилаб, ўзининг аянчли ва мазмунсиз ҳаётини бирозгина бўлса-да, узайтириш ва енгиллаштиришга интилувчи тиланчи аёлга ўхшатаман.

14 декабр

Азиз дўстим, бу нимаси? Ўз-ўзимдан ваҳимага тушаман! Мен уни энг муқаддас, энг самимий ва соф муҳаббат билан севмасмидим? Ўшанда юрагимда

жинояткорона истаклар ҳам яшириниб ётмаганмиди? Инкор қилмайман... Бугунги тушни айтмайсанми! О, карама-қаршиликлар сабабини бегона кучлардан излаган кишилар қанчалик ҳақли! Бугунги тун!.. Ҳатто айтишдан кўркаман, у менинг оғушимда эмиш, уни бағримга босиб муҳаббат сўзларини шивирлаётган лабларини сонсиз бўсаларга кўмиб ташлабман. Менинг нигоҳим унинг сархушлиқдан хиралашган кўзларида фарқ бўлиб кетганмиш! Ё, Парвардигор! Наҳотки, мен ўша қайнок қувончни тўла-тўқис қайта ҳис этиб, лаззатини тотаётганим учун гуноҳкор бўлсам? Лотта! Лотта!.. Бардошим тугади! Мисоли телбаман, бир ҳафтадан буён ҳеч нарсани идрок этолмайман, кўзларимдан ёш аримайди. Ҳамма жой менга бирдек: ҳам яхши, ҳам ёмон. Бирор истагим ҳам йўқ, талабим ҳам. Яхшиси, бутунлай кетганим маъкул.

* * *

Ҳаётдан кетиш ҳақидаги қарор шу кезларда, мана шундай шароитда Вертер қалбидан янада чуқурроқ жой олди. Лотта ёнига қайтганидан буён бундан ўзга паноҳи ва умиди қолмаган эди; лекин у, бу ишни шошма-шошарлик билан эмас, балки мулоҳаза юритиб, иложи борича аниқ қарорга келиб, тинч амалга ошириш учун ўзига сўз берди.

Ундаги иккиланиш, ўз-ўзи билан кураш, қоғозлари орасидан топилган, санаси қўйилмаган, афтидан, Вилҳелмга ёзилган хатда кўзга ташланиб туради:

«Унинг ҳозирлиги, унинг тақдири, менинг қисматим учун қайғуриши – кўзларимдан охириги ёшларни булоқдек оқизмоқда.

Пардани кўтарсанг-да, унинг ортига ўтсанг! Шу билан тамом! Нега иккиланамиз ва имиллаимиз? Унинг ортида нима борлигини билганимиз туфайлими? У ёқдан ортиқ қайтиш мумкин эмаслиги учунми? Яна шунинг учунки, ўзимиз ўша ҳақда аниқ бир нарса билмасак-да, у ерда қоронғилик ва бўшлиқни тасаввур қилишга одатланиб қолганмиз».

Ниҳоят, у ана шу ғамгин фикрга борган сари кўпроқ боғлана борди ва қатъий қарорга келди, унинг дўстига ёзган куйидаги мужмал хати бундан гувоҳлик беради.

20 декабр

Вилҳелм, бундай илтифотинг учун миннатдорман. Ҳа, сен ҳақлисан: мен кетсам яхшироқ бўларди. «Ёнимизга қайт», деган таклифинг менга унча тўғри келмайди, мен биров айланиб бормоқчиман, айниқса, ҳозир тинимсиз совуқ, йўллар яхши бўлади, деган умиддамиз. Мени олиб кетиш учун келишингдан беҳад мамнунман, икки ҳафтача сабр қил ва менинг келгуси режаларим ҳақидаги хабаримни кут: мева пишгунича уни узмаслик лозим. Икки ҳафтада кўп нарса ҳал бўлади. Онажонимга айтки, у ўғли учун Худога сиғинсин ва унга етказган аламларим учун мени кечирсин. Менинг қисматим шу: кимга кувонч келтиришим лозим бўлса, ўшани азоблайман. Хайр, ким-матли дўстим! Сени Худо ўз паноҳида асрасин! Хайр!

* * *

Бу орада Лотганинг қалбида нималар содир бўлди, эрига ва бахтсиз дўстига нисбатан туйғулари қанақа эди -- буларни сўз билан ифодалашга қодир эмасмиз, унинг табиатини билганимиз учун, кўп нарсани ўзимиз тушуниб оламиз, ҳар қандай соф аёл қалби эса, унинг қалбини тасаввур қилади ва уни англашга қодир.

Шуниси равшанки, у Вертерни узоқлаштириш мақсадида қўлидан келган ҳамма нарсани қилиш учун қатъий қарорга келди, лекин у иккиланар, Вертерга дўстларча юракдан ачинарди, чунки бу, Вертер учун деярли бажариб бўлмайдиган ғоят оғир вазифа эканлигини аниқ биларди. Аммо, шароит ундан жиддий ҳаракат қилишни талаб қиларди; эри ҳам Лоттага ўхшаб энди бу масалада оғиз очмай қўйди, шундай

бўлса-да, Лотта қалбан унга содиқлигини амалда исботлаш учун иложи борича уринарди.

Худди ўша, Вертер юқоридаги хатни ёзган Рождество байрамидан олдинги якшанба куни кечкурун у Лоттанинг олдига келди, Лотта ёлғиз эди. У укалари ва сингилларига атаб байрамга сотиб олган ўйинчоқларини тартибга солиш билан овора эди. Вертер, бундан болаларнинг беҳад қувонишларини айтди ва илгарилари, эшик кўкқисдан очилиб олмалар, ширинликлар, мум шамлар билан безатилган гўзал арчага кўзи тушганда ҳайратдан донг қотган пайтларини эслади.

– Агар бамаъни бўлсангиз, Сиз ҳам совға olasиз, – деди Лотта, саросималигини ёқимли табассуми билан яшираркан. – Сизга бир ўрам шамча ва яна у-бу нарсалар тегади.

– Сизнингча, бамаъни одам қандай бўлади? – кичкирди у. – Лотта, азизим! Мен қандай бўлай, ўзимни қандай тутай?

– Пайшанба куни кечкурун арафа, отам билан ҳамма болалар келишади, ҳар ким ўзига аталган совғани олади, – деди Лотта. – Ўшанда сиз ҳам келинг, фақат белгиланган вақтда. (Вертер тараддудланди.) Ўтинаман Сиздан, – давом этди у, – шундай бўлиши керак, ҳеч бўлмаса, менинг тинчлигимни аянг, бу ҳол давом этиши мумкин эмас.

Вертер бурилиб кетди ва хонада у ёқдан-бу ёққа юрар экан, ўзича секин такрорлади: «Бундай давом этиши мумкин эмас!» Ўзининг сўзлари уни қанчалик даҳшатга солганини сезган Лотта унинг фикрини бошқа мавзуга тортишга уринди, бироқ энди фойдасиз эди.

– Йўк, Лотта! – хитоб қилди у. – Мен Сизни бошқа кўрмайман!

– Нега унақа дейсиз? – эътироз билдирди Лотта. – Сиз биз билан кўришиб турасиз, шундай бўлиши керак ҳам, Вертер, фақат ўзингизни босинг! Оҳ, нега бунчалик қизиққон, тутинган нарсангизга бу қадар қизғин берилувчан бўлиб туғилгансиз-а? Ўтинаман! –

такрорлади у Вертернинг кўлидан тутаркан, – оғир бўлинг! Сиздаги билим, зукколик, истеъдод Сизга қанчалик хузур-ҳаловат келтириши мумкин! Йигит бўлинг! Сизга фақат ачинишгина кўлидан келадиган кимсага бефойда боғланишдан воз кечинг!

У тишларини қисиб, Лоттага алам ичида тикилди. Лотта эса, унинг кўлини кўйиб юбормасдан, сўзида давом этарди:

– Бир зумгина ўзингизга келинг, Вертер! Наҳотки, ўз-ўзингизни алдаётганингизни, била туриб ўзингизни ҳалокатга элтаётганингизни сезмасангиз? Менинг Сизга нима керагим бор? Вертер, мен бировга бағишланганман-ку, ахир! Куйиниш не ҳожат? Оҳ, кўрқаман, кўрқаман, балки бу менга етишиш имкони йўқлиги туфайлидир, ахир бу ширин орзу холос-ку?

Вертер кўлини тортиб олди ва унга ғазабли назар билан тикилди.

– Оқилона, ўта оқилона гап! – деди у. – Эҳтимол, бу Албертнинг фикридир? Нозик! Ниҳоятда нозик фикр!

– Ҳар қандай одам ҳам шундай қилиши мумкин, – жавоб берди Лотта, – наҳотки, дунёда Сизнинг юрагингиздан жой оладиган бошқа қиз топилмаса? Ўзингизни кўлга олинг, онт ичаманки, Сиз уни топасиз; кўпдан буён Сиз учун ҳам, ўзим учун ҳам кўрқаман; охирги пайтларда бениҳоя азоб исканжасида қолгансиз. Ўтинаман, ўзингизни кўлга олинг. Саёҳат, албатта, руҳингизни енгиллаштиради! Изланг, муҳаббатингизга лойиқ кимсани топасиз, ўшанда яна қайтиб келинг, ҳақиқий дўстлик хузурини биргалашиб тотамиз.

– Бу гапларни нашр этса бўлади! – деди Вертер совуқ жилмайиб. – Токи ҳамма тарбиячилар бундан ўрнак олсинлар! Азизим Лотта! Яна бироз сабр қилинг, мени безовта қилмай туринг, ҳаммаси жойида бўлади!

– Фақат бир шарт билан, Вертер! Байрамга белгиланган вақтда келинг!

У жавоб беришга улгурмаган ҳам эдики, хонага Алберт кириб келди. Улар совуқ саломлашишди ва довдираганларича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлашди. Вертер қандайдир бир мавзуда гап бошлади, лекин гап қовушмади. Алберт ҳам шунга уриниб кўрди, сўнгра хотинидан баъзи бир топшириқлари ҳақида сўради ва улар ҳали бажарилмаганини эшитгач, Лоттага (худди Вертерга туюлганидек) совуқ ва қўпол жавоб қайтарди. Вертер кетмоқчи бўлди, бир қарорга келолмасдан, соат иккигача имиллади, бу орада ундаги алам ва ғазаб янада ўса борди; ниҳоят, кечки овқат тайёр бўлганда, шляпа ва таёқчасини қўлга олди. Алберт уни қолишга ундади, лекин у буни шунчаки расмиятчилик, деб тушунди-да, совуқ миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

Уйига қайтгач, ёритиб турмоқчи бўлган хизматкори қўлидан шамни олди-да, хонага ёлғиз ўзи кирди ва ўқсиб-ўқсиб йиғлади; кейин дарғазаб ҳолда ўзига-ўзи сўзларкан, хонада жадал юра бошлади, охири ечинмасдан ўзини тўшакка отди, соат ўн бирларга яқин ичкарига киришга ва хўжайиннинг этигини ечиб қўйишни сўрашга журъат этган хизматкори уни шу аҳволда кўрди. Вертер этигини ечиб қўйишга рози бўлди, у хизматкорига, эртага ўзи чақирмагунича хонага киришни ман этди.

Йигирма биринчи декабр душанба кун тонгда, у Лоттага қуйидаги номани битди, бу унинг ўлиmidан кейин ёзув столи устидан сурғичланган ҳолда топилган ва Лоттага келтириб берилган; афтидан, ўшандаги шароит тақозосига кўра, мактуб бўлиб-бўлиб ёзилган, мен ҳам уни қуйида қисмларга бўлиб сизга ҳавола қиламан.

«Лотта, ҳаммаси ҳал бўлган, мен ўлишим керак ва бу тўғрида ҳеч қандай романтик хаёлларга берилмасдан, бепарво, сени сўнгги марта кўрадиган кун субҳидамида ёзяман. Ушбу сатрларни ўқиётган вақтингда, азизим, ҳаётининг охириги дақиқаларида сен билан мулоқотда бўлишдан ўзга роҳатни билма-

ган беором жафокашнинг қотган жасадини совук қабр ўз бағрига олган бўлади. Оҳ! Бу тун мен учун ҳам даҳшатли, ҳам лаззатли бўлди! Шу кеча давомида қарорим аниқланди ва мустаҳкамланди: мен ўлишим керак! Кеча, қаттиқ саросимада хузуригдан чиққанимда, бор ҳисларим юрагимдан тошиб кетди ва сенинг олдингда умидсиз, қувончсиз хўрланишдан кўра, ўзимга ўлимни афзал кўрдим!.. Хонамга аранг етиб келдим, ўзимни йўқотган ҳолда тиз чўқдим, о, Танграм! Сен менга қайноқ кўз ёшларининг охириги лаззатини ато этдинг! Миямда минглаб ният, минглаб умидлар айланишарди, бироқ ниҳоят, сўнгги, ягона, қатъий фикр мустаҳкам ўрин олди: мен ўлишим керак! Ухлашга ётдим, бугун тонгда, уйқудан кейинги сокин мияда ҳам худди ўша қатъий ва мустаҳкам ҳукм турарди: мен ўлишим керак! Бу иккиланиш эмас, йўқ, ўзим ана шу қатъий қарорга келдим ва сен учун ўзимни қурбон қиламан. Ҳа, Лотта! Яширишнинг нима ҳожати бор? Учаламиздан биримиз кетишимиз лозим, мен кетаман! О, азизим! Бу азобланган юрак кўп марталаб... сенинг эрингни ўлдиришга ҳам... уриниб кўрган... Сени ҳам!.. Ўзимни!.. Майли, шундай бўла қолсин!.. Очиқ ёз кечалари тоққа чиққанимда мен ҳақимда, менинг кўпинча водий бўйлаб юқорига кўтарилганимни эсла, сўнгра, қабристонга, ботиб бораётган қуёш нурида устидаги баланд ўсган ўтларни шабада тебратаётган қабримга назар ташла... Ёза бошлаган пайтимда тинч эдим, ҳозир эса, ҳамма нарса кўз олдимда жонланиб, гўдакдек кўз ёш тўқяпман...»

* * *

Соат ўнларга яқин Вертер хизматкорини чақирдида, кийинаётиб яқинда жўнаб кетиш тараддуида эканлигини айтди, шунинг учун кийимларини тозалаб, ҳамма нарсани йўлга тахт қилиб қўйишни тайинлади; бундан ташқари, ҳамма билан ҳисоб-китобни тўғрилашни, бошқалардаги китобларни йиғиштириб келишни, ҳар ҳафта ўзи ёрдам бериб турадиган

камбағалларга эса икки ойлик ёрдам пулини ҳозирдан тўлаб қўйишни буюрди.

У тушки овқатни хонасига келтиришни сўради ва стол ёнидан туриб тўғри амтманникига кетди, лекин уни уйдан топмади. Гўё барча сўнгги хотиралар юкини ўз гарданига олмоқчи бўлгандек, боғда ўйчан кезиб юрди.

Бироқ бу танҳолик узок давом этмади, болалар унинг ёнига югуриб келишиб, унга осилиб олишди-да, кетма-кет бидирлай кетишди: эрта, эртадан кейин ва яна бир кун ўтгач, улар Лотганикига арча байрамга боришади, совғалар олишади; улар ўзларининг болаларча хаёллари ваъда қилган ҳар хил ажойиботларни ҳикоя қилишарди.

– Эрта! Эртадан кейин ва яна бир кун ўтгач! – деди Вертер, уларнинг ҳаммасини самимий кучди ва кетишга чоғланди, шунда энг кенжаси унинг қулоғига нимадир шивирлади ва сирни очиб қўйди: катта ақалари чиройли янги йил табриклари ёзишган! Бирам каттаки! Биттаси оталари учун, иккинчиси Алберт ва Лоттага аталган, жаноб Вертерга аталгани ҳам бор, буларни янги йил куни эрталаб тақдим этишади.

Бу гаплар уни холдан тойдирди, у болаларнинг ҳар бирига бир тангадан бергач, отасига салом айтишларини сўради-да, отга сакраб минди ва кўзлари ёшга тўлиб жўнаб кетди.

Соат бешларга яқин уйга қайтиб келди ва печканинг тунгача ёниб туришидан хабардор бўлишни оқсоч қизга тайинлади. Хизматкорига эса китоб ва ички кийимларини чамадоннинг энг тубига жойлаштиришни ва кўйлақларини тикишни буюрди. Афтидан, шундан кейин, Лоттага аталган сўнгги хатнинг куйидаги сатрларини қоғозга туширди.

«Сен мени кутмаяпсан! Байрамгача кўришмаймиз, деб ўйлаяпсан? Йўқ, Лотта! Бугун ёки ҳеч қачон! Байрам куни сен бу хатни титраганча қўлларингда тутиб, азиз кўз ёшларинг билан ҳўл қиласан. Мен ўлишим керак ва шундай бўлади ҳам! О, қарорим катъийлигидан қандай шодман!»

Бу орада Лотта ғалати аҳволга тушиб қолди. Вертер билан бўлган суҳбатдан кейин, бир-бирларидан ажралиш канчалик оғир бўлишини, Вертер ҳам бундан беҳад изтироб чекишини ҳис этди. Алберт ҳузурида у, Вертернинг байрамгача келмаслигини гап орасида эслатиб қўйди ва Алберт иш юзасидан қўшни кишлокка бир хизматчини кига жўнаб кетишини ҳамда бугун қайтмаслигини айтди.

Мана, у ёлғиз. Укалари ва сингилларидан бирортаси ҳам ёнида эмас, ўз аҳволи ҳақида чуқур ўйга толиб ўтирибди. У Албертга бир умр боғланган, ундаги муҳаббат ва садоқатни ҳам ҳис қилади; ўзи ҳам қалбан унга содиқ, ундаги қатъийлик ва вафодорлик гўёки бир софдил аёл уларнинг ҳаётларида бахт яратиши учунгина мавжуддек туюлади унга; ўзи ва болалари учун бу одам қай даражада аҳамиятли эканини у тушунади. Шу билан бирга, Вертер ҳам унга ғоят қимматли бўлиб қолган; танишувларининг дастлабки лаҳзалариданок улардаги руҳан уйғунлик яққол кўзга ташланган, у билан шу пайтгача бўлган муносабат ва бошдан кечирган кўп воқеалар Лотта қалбида ўчмас из қолдирган эди. Ўзини қизиқтирган ҳамда ҳаяжонлантирган ҳамма нарсани Вертер билан ўртоқлашишга одатланиб қолган, борди-ю, у кетса, юрагидаги ортиқ ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайдиган тубсиз бўшлиқни ҳис этиш уни даҳшатга соларди. О, Вертер ҳозирок акаси бўлиб қолса, нақадар бахтли бўларди!.. Уни дугоналаридан бирига уйлантириб қўя олса, Алберт билан Вертер ўртасидаги муносабатни қайта тиклаш имкони бўлса эди!..

У барча дугоналарини ҳаёлидан бир-бир ўтказди ва уларнинг ҳар биридан бирорта камчилик топди, ҳеч бирини унга лойиқ ҳисоблаёлмади.

Шуларни ҳаёлдан ўтказаркан, у биринчи марта, тўла англаб етмасдан, ўзининг соф, муқаддас истаги — Вертерни ўзи учун сақлаш эканлигини чуқур ҳис этди, лекин, шу билан бир қаторда, уни сақлай олмаслиги-

ни, бунга ҳаққи йўқлигини ҳам ўйлаб қўйди; унинг тоза қалбидаги шу пайтгача ҳеч нарса хиралаштира олмаган бекиёс равшанлик ўрнини ғам-ғусса эгаллади: бахт эшиги унинг учун ёпик эди. Кўз олдини туман қоплади ва юраги эзилиб кетди.

Қулоғига зинапоядаги кадам товушлари чалинганда, вақт олти яримларга яқинлашган эди ва у Вертернинг кадам ташлашини ҳамда уни сўраётган овозини дарҳол таниди. Вертер келганда, айтишимиз мумкинки, биринчи марта унинг юраги қаттиқ ура бошлади. У ўзини уйда йўқ, дейишларини афзал кўрди-ю, бироқ Вертер рўбарўсида пайдо бўлди ва Лотта уни довлдирган ҳамда аччиқланган оҳангда кутиб олди:

– Сиз сўзингизда турмадингиз.

– Мен ҳеч қандай сўз берганим йўқ, – жавоб берди Вертер.

– Ҳеч бўлмаса менинг илтимосимга кулоқ солсангиз бўларди, – ранжиди Лотта, – ахир, мен Сиздан иккимизнинг тинчлигимиз учун илтимос қилгандим.

У нима гапираётганини ўзи тушунмасди, Вертер билан танҳо қолмаслик мақсадида дугоналаридан баъзиларини айтиб келишга одам юборганида нима қилаётганини ҳам англамасди, Вертер ўзи келтирган бир неча китобни чиқариб қўйди ва қандайдир бошқаларини сўради. Лотта эса, бир кўнглида дугоналарининг келишини истаса, бир кўнгли истамасди. Хизматкор киз қайтиб келиб таклиф қилинган кизларнинг ҳар иккаласи ҳам узр сўраганларини ва келолмасликларини айтди.

У хизматкор кизга қўшни хонада ўз ишини қилиб ўтиришни буюрмоқчи ҳам бўлди, кейин яна бу фикридан қайтди. Вертер хонада у ёқдан-бу ёққа юрарди, Лотта фортепиано олдига борди-да, минуэтни чала бошлади, бироқ ҳеч нарса чиқара олмади. Ниҳоят, ўзини тутиб олди ва Вертер одатдаги жойи бўлган диванга ўтиргач, келиб унинг ёнидан жой олди.

– Ўқийдиган бирор нарсангиз йўқми? – сўради у. Вертерда ҳеч нарса йўқ эди.

– Менинг столим тортмасида сизнинг таржимангизда Оссиан кўшиқлари бор, хали ўқиганим йўқ, уни ўзингиздан эшитишга умид қилгандим, аммо, негадир, шу пайтгача бунинг имкони бўлмади.

Вертер кулимсираганча дафтарни олиб келди, лекин уни кўлига олган заҳотиёқ Вертерни титроқ камраб олди, дафтарни очаркан, кўзлари ёшга тўлди. Ўтирди-да, ўқий бошлади:

«Сокин тун юлдузи, сен уфқда жозибали жимиллайсан, булут ортидан нур сочиб чиқсанг-да, тепага қараб мағрур сузиб кетасан. Сен бўшлиқда нимани ахтаряпсан? Қутурган шамол тинган, узокдан анҳорнинг шовиллагани кулоққа чалинади ва тўлқинлар хув анави чўққилар тубида шовқин солмоқда; майда пашша галалари дала устида ғувиллашмоқда. Нимани ахтаряпсан, гўзал нур? Аммо сен жилмайиб нари кетасан, тўлқинлар қувонч билан сени ўраб олишади-да, майин сочларингни кўмиб юборишади. Хайр, беозор нур! Яна чарақла, Оссиан қалбининг порлоқ нури!

Мана, бор қудрати-ла у яна пайдо бўлди. Мен марҳум дўстларимни кўряпман, улар худди қадимдагидек Лорада тўпланишган. Фингал худди туман устунидек туюляпти; атрофида унинг қаҳрамонлари, ана у ерда диний кўшиқ ижрочилари: мўйсафид Уллин! Хушбичим Рино! Моҳир кўшиқчи Алпин! Анави эса, сен, секин қайғураётган Минона!.. Дўстларим, биз Селмада, тепалик устида шитирлаётган ўтларни силкитган баҳор еллари янглиғ кўшиқ айтишда мусобақа ўйнаган ўша қувончли кунлардан буён қанчалик ўзгариб кетибмиз!

Мана, чиройини кўз-кўз қилиб Минона чиқиб келди; у нигоҳини ерга тиккан, кўзлари тўла ёш, соч ўримлари тоғдан эсаётган шамолдан оғир силкинади. Унинг сирли овози янграганда, қаҳрамонларнинг қалблари ғам-ғуссага тўлади; чунки улар, гоҳ Салгарнинг қабрини, гоҳ хушовоз оқ Колманинг қоронғи қулбасини кўз олдиларига келтиришарди. Хушовоз Колма тепалик устида танҳо қолган, Салгар келишга ваъда

берган бўлса-да, келмаган, атрофга тун қоронғилиги чўккан. Тепалик устида ёлғиз ўтирган Колманинг товушига кулок тутинг.

КОЛМА:

Тун! Ёлғиз менгина бўронда тепалик устида унутилганман. Дараларда шамол увиллайди, сел тоғдан пастга интилади. Тепалик устида бўронда қолган мен бечора ташландикни ёмғирдан химоя қиладиган бирорта бошпана йўк.

Булутлар ортидан чик, моҳитобон! Чарақланг, тун юлдузлари! Сизнинг нурларингиз, севгилим ов ташвишларидан сўнг дам олиб ётган жойга элтувчи йўлимни ёритсинлар, камони ҳам ёнида ётибди, чарчаган итлари уни ўраб олишган! Мен эса, танҳоман, пастда даҳшатли сел қутуряпти. Сел ва тўлқин шовиллайди, севгилимнинг овози эса эшитилмайди.

Нега менинг Салгарим ҳаяллаяпти? Берган ваъдаси ёдидан чиқдимикан?.. Ана қоя ва дарахт, бунда эса, қутурган тўлқин. Тун чўкканда келаман, деб сўз берган эдинг, оҳ! Салгарим қаерларда адашиб қолдийкин? Мен отам ва акамдан, барча дабдабалардан кечиб сен билан қочиб кетмокчи эдим! Бизнинг аجدодларимиз илгариданок душман бўлиб келишган, лекин биз рақиб бўлолмаймиз, о, Салгар! Бир зумгина тин ол, шамол! Бир зумгина тинчлан, эй тўлқин! Овозим водий бўйлаб янграсин, уни менинг сайёҳим эшитсин! Салгар, сени мен чорлаяпман! Мана қоя, мана дарахт! Салгар! Севгилим, мен бу ердман! Ахир, нега ҳаяллаяпсан?

Қара, ой чикди, водийдаги сув ярақлаяпти, чўккилар кўнғир тусдаги тепаликлар устида мағрур туришипти; фақат Салгар йўк, у кўринмайди, итлари ҳуриб ундан дарак ҳам беришмайди. Мен бунда танҳо ўтирибман.

Хув пастда, текисликда ётганлар ким? Акамми? Севгилимми? Жавоб беринглар, дўстларим! Улар жим! Қўрқувдан титраб кетяпман!.. Оҳ, улар ўлдирилган!

Қиличлари қонга бўялган! О, ака, акажоним! Нега менинг Салгаримни ҳалок этдинг? О, Салгарим! Нега сен акамни ўлдирдинг? Мен ахир иккингишни ҳам шунчалик севардимки? Сен водийдаги минглаб кишилар ичида энг гўзали эдинг! У эса, жангда даҳшат соларди. Жавоб беринглар! Овозимга қулоқ солинглар, азизларим! Оҳ, улар жим! Абадий жим! Уларнинг кўкси худди ер кўксидек совук!

О, қоялардан, бўрон увиллаётган тоғ чўққисидан туриб жавоб беринглар менга, мархумларнинг руҳлари! Гапиринглар! Мен бундан чўчимайман!.. Сизлар қаёққа ором излаб кетдингизлар? Сизларни қаердан, қайси тоғ дарасидан ахтарай?.. Шамолда на бир овозни, бўронда на бир жавобни илғайман.

Ғамга чулғаниб, кўз ёши тўқарканман, тонгни кутяпман. Мархумларнинг дўстлари, қабр қазинглар, лекин мен боргунимча дафн этиб қўйманглар. Ҳаёт мени худди тушдек тарк этяпти; тириклар орасида қолишимнинг не маъноси бор? Мен мана шу ерда, гулдураётган чўққилар орасида, селда яшайман. Тепалик устига тун чўкиб, водий тепасида шамол эса бошлаганда, руҳим шамол қўйнида бош кўтаради-да, дўстларим ўлимига кўз ёши тўқади.

Чайлада ўтирган овчи овозимни эшитиб, даҳшатга тушади ва ундан сеҳрланиб қолади; чунки мен, азиз ва севикли дўстларим ҳақида жўшиб куйлайман!

Сен шундай куйладинг, Торманинг ювош, уятчан қизи, Минона. Биз Колма учун кўз ёш тўқдик, қалбларимиз ғам-аламга чулғанди. Шу пайтда қўлида арфа тутган Уллин чиқиб келди ва бизга Алпин кўшиғини куйлаб берди... Алпиннинг овози мулоким янграрди, Рино қалби эса, ёлқинга ўхшарди. Гарчи уларнинг бошпаналари аллақачон тор бўлса-да, овозлари Селмадан янграрди. Бир куни Уллин, қаҳрамонлар ҳали тирик пайтида, овдан қайтиб келганида, тепалик устида уларнинг қўшиқ айтишда беллашаётганларини эшитди. Уларнинг қўшиғи ёқимли, аммо ғамгин эди. Улар, қаҳрамонлар ичида биринчи ҳалок бўлган

Морарга атаб мотам кўшиғи куйлардилар. Унинг қалби Фингалнинг қалбидек, қиличи эса, Оскарнинг қиличидек эди, барибир у ҳалок бўлди. Ота-си эса, ўғли учун ёқасини чок этиб қайғуради, синглисининг кўзлари тўла ёш, ботир Морарнинг синглиси Минонанинг кўзлари жикка ёш эди.

Уллиннинг кўшиғи янграган заҳотиёқ, Минона, худди бўронни сезиб, юзини булут ортига яширган уфқдаги ойдек, кўздан ғойиб бўлди. Мен эса, Улин билан бирга арфа торларини чертиб мотам ашуласига жўр бўлдим.

РИНО:

Шамол ва ёмғир ўтиб кетди, ҳаво ниҳоятда очик, булутлар тарқалишмоқда. Беқарор қуёш тепаликка наридан-бери нур сочмоқда. Шафақдан қизарган оқим водий бўйлаб пастга шошилади. Оқим, сенинг шовуллашинг бирам ёқимли! Аммо менга эшитилаётган товуш бундан ҳам ёқимлироқ. Бу Алпиннинг овози, у марҳумлар хотирасига кўз ёши тўқяпти. У кексаликдан букчайган, кўзлари йиғидан қизариб кетган. Алпин! Хушовоз кўшиқчи! Нима учун сокин тепаликда ёлғизсан! Нега чакалакзор ўрмондаги шамолдек, узоқ қирғоқларга урилаётган тўлқиндек фарёд чекасан.

АЛПИН:

Рино, мен марҳумлар учун йиғлаяпман, овозим қабрда ётганлар ёнига чорлайди. Сен тепалик устида қанчалик мағрур турмагин, водийдаги ўғлонлар ичида қанчалик омадли ҳисобланмагин, барибир, худди Морардек ҳалок бўласан ва қабринг устида кимдир юм-юм йиғлайди. Тепаликлар сени унутишади, букилган қаддинг қабр гумбази остида ётади.

О, Морар, сен тоғ кийиги янглиғ абжир, зимистон кўкдаги чакмоқдек даҳшатли эдинг. Ғазабинг гўё тўлқиндек эди, қиличинг жангда водий устидаги яшиндек ярақларди, овозинг бамисоли узоқ тепаликлар ортидаги момақалдиروқдек, ёмғирдан сўнгги

ўрмон шовуллашидек эди. Кўплар сенинг кўлингда жон берди, улар ғазабинг алангасини ўчирди. Урушдан қайтиб келганингда овозинг осойишта янграрди! Чехранг эса, бўрондан кейинги офтобга, сокин тундаги ойга ўхшарди, қалбинг шамол тинчигандан сўнгги кўл янглиғ осуда эди. Энди эса, бошпананг тор! Сен яшаётган жой зулматда! Бир вақтлар нақадар буюк бўлган кимса қабрини энди уч қадам билан ўлчаш мумкин! Ўт босиб ётган тўртта тош – мана, сендан ягона ёдгорлик! Яланғоч дарахту шамолда тебраниб турган ўсик гиёҳ овчига қахрамон Морар қабридан дарак беради. Сен учун қайғурадиган онанг ҳам, муҳаббат ёшларини тўкадиган севгилинг ҳам йўқ. Сени туккан кимса, Моргланнинг қизи ҳам ҳалок бўлган.

Анави жойда ҳассага таяниб юрган ким? Кексалигидан сочлари оқарган, йиғидан кўзлари қизарган кимса ким? Бу сенинг отанг, Морар, сендек ягона ўғилнинг падари бузруквори. У сенинг жангдаги қахрамонлигингни эшитган, душманларинг мағлубияти ҳақида ҳам эшитган! О, жароҳатларингдан эса, у беҳабар! Йиғла! Йиғла! Афсус, ўғлинг овозингни эшитмайди. Ўликларнинг уйқуси қаттиқ, тупрок уларнинг ёстиғи. Сенинг овозинг унга етиб бормайди, қичқиригинг уни уйғотолмайди. Тонг отганида эса, қабрда марҳум: «Уйғон!» деган товушни эшитади.

Алвидо, марҳумларнинг энг ботири, ғолиб жангчи! Энди сени жанг майдони қайтиб кўрмайди! Шамширинг ярақлаши энди қоронғи ўрмонни ёритмайди. Сен ўзингдан ўғил қолдирмадинг, аммо номинг қўшиқларда сақланади ва келажак авлодлар сен ҳақингда – жангда ҳалок бўлган Морар ҳақида хабар топадилар.

Қахрамонлар қаттиқ фиғон чекишарди, Арминнинг ноласи айниқса кучлироқ эди. У умрининг айна гуллаган даврида ҳалок бўлган ўғлини хотирларди. Унинг ёнида сершовқин Галмолнинг хўжайини Кармор ўтирарди.

– Нима сабабдан Армин бунчалик фарёд чекади? – сўради у, – Нега ахир йиғлайди? Ахир қўшиқ қалбга

ором бағишлаш ва уни юпатиш учун куйланмайдими? Кўшиқлар худди кўлдан водийга кўтарилаётиб, рангбаранг гулларни шабнамга кўмиб яшнатиб юборган энгил туманга ўхшайдилар; аммо қуёш чикдими, бас, туман шу зумдаёқ тарқалиб кетади. Нега бу қадар нола қиласан, тўлқин ювган Горманинг султони – Армин?

– Ҳа, мен нола қиляпман! Ғамим бениҳоя, Кармор, сен ўғлингни йўқотганинг йўқ, гулдек қизингдан жудо бўлганинг йўқ; жасур Колгар ҳаёт ва гўзал Аннира ҳам ҳаёт. Сенинг уйингдаги ниҳоллар гуллаяпти, о, Кармор, бизнинг наслимиз эса Армин билан тугайди! О, Даура, сенинг тўшагинг зулмат кўйнида! Қабрдаги уйқунг ҳам каттик!.. Қачон уйғонасан ва сенинг кўшигинг, ёқимли овозинг қачон қайта янграйди? Куз шамоли, кўзғол! Кўзғол! Қоронғи водий устида ғувилла! Урмон, шовқин сол! Бўрон, қайинлар тепасида кичқир! Сузавер, ой, булутлар орасидан сўлгин чехранг мўраласин! Болаларим ҳалок бўлган – жасур Ариндал ва севимли Даура дунёдан ўтган ўша даҳшатли кечани ёдимга сол.

Даура, қизим, сен гўзал эдинг! Фура тоғлари тепасидаги ойдек фусункор, кордек оппок, соф ҳаводек ёқимли эдинг! Ариндал, сенинг камонинг маҳкам боғланган, жангда ёйни ҳам мўлжалга тегизиб отардинг, назаринг денгиз устидаги тумандек эди, қалқонинг эса, момақалдирок пайтидаги яшиндек яракларди!

Урушда шуҳрат қозонган Армар қайтиб келгач, Даурага кўнгил қўйди, Даура ҳам кўп қаршилик кўрсатмади. Дўстлари уларнинг бахтли бўлишларига ишонган эдилар.

Одгалнинг ўғли Эрат, акасини Армар ўлдиргани туфайли илгаридан кек сақлаб келарди. У денгизчи кийимида келди. Унинг чиройли қайиқчаси тўлқин устида чайқаларди, сочларига оқ оралаган, жиддий чехраси хотиржам кўринарди.

– Соҳибжамол киз, – деди у, – Арминнинг сулув кизи, анави денгиз бўйидаги чўққида, дарахтлардан

мевалар мўралаб турган жойда Армар Даурани кут-
япти; мен унинг севгилисини кутураётган денгиздан
олиб ўтгани юборилганман.

Даура унга эргашди ва Армарни чақира бошлади.
Чўққилардан акси садогина қайтди, холос.

– Армар! Азизим! Севгилим! Нега мени бунчалик
кўрқитасан? Жавоб бер! Жавоб бер, Арнатнинг ўғли!
Сени Даура чақиряпти!

Сотқин Эрат бўлса, тиржайиб куруқликка яширин-
ди. Қиз овозининг бориचा отасини ва акасини чақира
бошлади:

– Ариндал! Армин! Наҳотки, ҳеч ким Даурани
кутқазмайди?

Унинг товуши денгиз оша етиб келди. Ўғлим
Ариндал тепалиқдан югуриб келди: у овчилик яроғ-
аслаҳалари билан даҳшатли кўринарди. Белидаги
камарида ўқлар шилдирарди, қўлида камон, атрофи-
ни бешта қора-кўнғир тусдаги итлар ўраб олган эди.
Қирғокда у жиноятчи Эратни кўргач, тутиб олди-
да, қарағайга белидан сиқиб боғлаб ташлади. Банди
оғриқдан инграб юборди.

Ариндал ўз қайиғида Даурани олиб келиш учун
денгизга тушди. Шу пайт дарғазаб ҳолда Армар пайдо
бўлди-да, ўткир учли ёйни ирғитди; у визиллаб бориб
сенинг кўксингга кадалди, о, Ариндал, ўғлим! Жино-
ятчи Эрат ўрнига сен ҳалок бўлдинг, қайиғинг тош-
ларга бориб урилди, сен унинг устига йиқилдинг-да,
жон бердинг. О, шўрлик Даура, акангнинг қони сенинг
оёқларинг остида оқарди!

Тўлкинлар қайиқни парчалаб ташлади, Армар ўз
Даурасини кутқазиб, йўқса, ҳалок бўлиш учун ўзини
тўлкинлар бағрига отди. Шу пайт тоғдан қаттиқ шамол
турди ва денгиз кутуриб, Армарни домига тортди-ю, у
абადий ғойиб бўлди.

Ёлғиз ўзим денгиз ўртасидаги қоя устида ўти-
рардим ва қизимнинг фарёди қулоғимга чалинарди.
У узлуксиз, қаттиқ фарёд соларди, бироқ отаси уни
кутқаролмади. Тун бўйи денгиз соҳилида ўтириб

чиқдим ва ойнанинг сўлғин нурида у кўзга ташланди, тун бўйи унинг оҳ-ноласини эшитдим, шамол увиллар, ёмғир тинимсиз қояга уриларди. Тонг олдидан Дауранинг товуши сусая бошлади, чўккиларда ўсган майсаларни елиб ўтган кечки шабададек у йўқ бўлди. Даура фарёд чекиб ҳалок бўлди ва Арминни танҳо ташлаб кетди! Урушдаги таянчимдан жудо бўлдим, қизлар ичида энг гўзал ҳисобланган Даурам ҳалок бўлди.

Тоғда бўрон увиллаганда, тўлқинларни шимол шамоли кўкка ирғитганда, мен ана шу сершовкин қирғоқда, ўша даҳшатли қоядан кўз узмай ўтираман. Ботаётган ой нурида баъзан болаларимнинг соялари кўзга ташланади, улар худди хира шарпадек аянчли танҳоликда кезиб юришади...»

Лоттанинг кўзларидан юракни ғамдан ҳалос этувчи ёшлар маржондек оқа бошлаганини кўрган Вертер ўқишни тўхтатди. У дафтарни ирғитиб юборди-да, Лоттанинг қўлини қисганча, аччиқ кўз ёш тўқди. Лотта иккинчи қўлидаги дастрўмоли билан кўзларини бекитди, иккаласи ҳам даҳшатли ҳолатда эди. Диний қўшиқ қахрамонларининг аччиқ тақдири уларга гўё ўз қайғуларидек туюлди, иккаласи буни бирдек ҳис этишар ва бирдек кўз ёш тўкишарди. Вертернинг кўз ёшлари ва лаблари Лоттанинг қўлини куйдирарди: у кўрқиб кетди, кетмоқчи бўлди, бироқ шафқат ва алам уни ипсиз боғлаб қўйганди. У чуқур хўрсинди-да, йиғи аралаш Вертердан ўқишда давом этишни ниҳоятда ўтиниб сўради! Вертер титрарди, юраги отилиб чиққудек ҳаприкарди, у варақни олди-да, тутилиб-тутилиб ўқий бошлади:

– О, баҳор шабадаси, нега мени уйғотасан? Сен эркалатиб: «Мен само шабнами-ла сенга жон бахш этаман!» – дейсан гўё. Бироқ менинг сўлиш пайтим яқин, япроқларимни юлиб отадиган бўрон яқин. Эртага келади, мени навқиронлик давримдан буён билган ўша сайёҳ келади. У мени ҳамма ёқдан ўз нигоҳи-ла ахтаради, афсуски, тополмайди...»

Бу сўзларнинг бутун қудрати бахтсиз Вертер устига ёғилди. У чуқур изтиробда ўзини Лоттанинг оёқларига ташлади, унинг қўлини маҳкам ушлаб, кўзларига, манглайига босди, унинг мудҳиш қарорини гўё сезгандек, Лотта кўрқувдан титраб кетди. Кўз олди хиралашди, Вертернинг қўлларини қаттиқ қисиб, кўксига қўйди, титраб-қақшаб унинг боши устига эгилди, уларнинг ёнаётган ёноқлари бир-бирига тегиб кетди. Борлик гўё ғойиб бўлди, Вертер уни бағрига босганича нималарнидир шивирлаётган титроқ лабларидан қаттиқ-қаттиқ ўпа бошлади.

– Вертер! – қичқирди Лотта бўғиқ овозда бошини четга бураркан, – Вертер! – беҳуда ҳаракатлар билан уни четлатишга уринарди. – Вертер! – такрорлади у дадиллик билан қатъий оҳангда. Вертер ортиқ қаршилик қилмади. Лоттани оғушидан бўшатди-да, ўзини телбалардек унинг оёқлари остига ташлади. Лотта ўзини ўнглаб олди ва даҳшатли саросимада муҳаббат ва ғазаб ўртасида титраб деди:

– Бу бошқа такрорланмайди! Сиз мени кўрмайсиз, Вертер!

У шўрлик Вертерга муҳаббат тўла нигоҳ билан қараб турди-да, қўшни хонага кириб кетди ва ичдан қулфлаб олди. Вертер унинг кетидан қўлларини чўзганча қолаверди. У бошини диванга қўйиб ярим соатлар чамаси полда чўзилиб ётди, қандайдир шитирлаш уни ҳушига келтирди. Хизматкор киз стол ясатиш учун кирганди. Вертер хонада юра бошлади, яна ўзи ёлғиз қолгач, хона эшигига келиб, секин чақирди:

– Лотта! Лотта! Лоақал бир оғиз сўзимни эшитинг! Хайрлашув олдидан!

Лотта жим эди. У кутди, ялинди, яна кутди, кейин қичқирди: – Алвидо, Лотта! Умрбод алвидо!

Шу билан ўзини ташқарига отди.

У шаҳар дарвозасигача борди. Қоровуллар уни таниганлари туфайли индамасдан ўтказиб юборишди. Ёмғир аралаш қор ёғарди, у бўлса фақат соат ўн бирларга яқин дарвозани қайта тақиллатди. Уйига келга-

нида, хизматкори унинг шляпасиз қайтганини пайкади. Бирок оғиз очишга журъат қилолмади, уни ечинтирди, ҳамма кийимлари жикқа ҳўл эди. Кейинчалик шляпани тепаликнинг водийга қараган ёнбағридаги чўққидан топишди. Ёгинли зимистон кечада ҳеч ерига шикаст еткизмасдан қандай қилиб у ерга чиққанлиги кишининг ақлига сиғмайди.

У тўшакка ётди, шу кўйи узоқ ухлади. Хизматкори эрталаб унинг истагига кўра қаҳва келтирганида, у стол ёнида ёзиб ўтирарди. У Лоттага аталган мактубига қуйидагиларни кўшимча қилди:

«Шундай қилиб, мен сўнгги бор, ҳа, сўнгги бор кўзларимни очяпман. Оҳ! Энди уларга офтобни кўриш насиб этмайди! Хира туманли тун уларни тўсиб кўяди. Мотам тут, табиат! Сенинг ўғлинг, сенинг дўстинг, сенинг ошиғингнинг умри тугаяпти. Лотта, бу туйғуни тасвирлаш мушкул, агар ўзингга: «Бу менинг сўнгги субҳидамим! Охиргиси!» деярсан, бу шуурни фақат хира тушга ўхшатиш мумкин. Охиргиси! Лотта, мен «охирги» деган сўзни тушунолмаман. Мана, ҳозир кучга тўлиқман, эртага эса, ерда жонсиз, ҳаракатсиз чўзилиб ётаман. Улим! Бу нима дегани? Қара, биз ўлим ҳақида гапирарканмиз, гўё хаёл сурамиз. Кишиларнинг ўлганларини кўп марта кўрганман. Бирок одам табиатан шу қадар чегараланганки, ўз ҳаётининг ибтидоси ва интиҳосини ҳатто пайқамай ҳам қолади. Ҳозир сеники, сеники! Ҳа, сеники! О, маҳбубам! Яна бир зум ўтгач эса... тугайди, адо бўлади... эҳтимол, абадийдир? Йўқ, Лотта, йўқ... Мен қандай қилиб йўқ бўлиб кетай? Қандай қилиб сен йўқ бўлиб кетасан?! Биз ахир мавжудмиз-ку! Йўқ бўлиш!.. Бу нима дегани?.. Яна сўз, юрагим ҳис этмайдиган куруқ овоз!.. Ҳалок бўл, Лотта! Тор, тимқоронги совуқ ерга кўмил!.. Мен бир кизни билардим, у журъатсиз ёшлик давримда мен учун бутун ёруғ олам эди. У ўлди, мен унинг тобути ортидан бордим, қабри тепасида турдим! Тобутни қабрга туширганларидан кейин, арқонни унинг остидан тортиб олишгач, биринчи курак тупроқни

ташлашди, у даҳшатли қутига бўғиқ урилди, овоз борган сари бўғиқлашиб борди ва қизни бутунлай кўмиб ташлашди!.. Мен ўзимни қабр устига ташладим, бағрим тилка-пора бўлган, эзилган, титраган, саросимага тушган эдим, аммо, барибир, бунинг ўлим эканини, ўз бошимга ҳам бир куни шу кўргулик тушишини билмасдим... Ўлим! Қабр! Англаб бўлмайдиган сўзлар!

Оҳ, кечир, кечир мени! Кеча! Кеча ўлишим керак эди! О, фариштам! Илк марта, ҳа, илк марта, бор вужудим-ла дилни яйратувчи бир туйғуни ҳис этдим: у мени севади! У мени севади! Ҳануз лабларимда сенинг лабларингдан ўтган сеҳрли ўт ёняпти ва қалбимни ажиб бир роҳат чулғаяпти. Кечир мени! Кечир!

О, мени севишингни билгандим. Илк самимий нигоҳингданок, илк марта қўлимни қисганингадەк билгандим, аммо мен кетгач, ёнингда Алберт қоларди, мен бўлсам, азоб ўтида куярдим.

Эсингда борми, ўша ёқимсиз кишилар орасида биз бирон оғиз ҳам сўзлашолмаган, ҳеч бўлмаса, бир-биримизнинг қўлимизни қисолмаган пайтимизда менга гул юборгандинг? Ярим кечагача ўша гул олдида тиз чўкиб турдим, чунки у сенинг менга бўлган муҳаббатинг рамзи эди.

Афсуски. Худо таолонинг сахийлик билан кўрсатган муқаддас марҳаматига бўлган ишонч ишонувчи онгида аста-секин сўниб борганидек, бу таассуротлар ҳам ўтиб кетди. Ҳамма нарса ўтади, лекин ҳар қандай абадийлик ҳам, кеча сенинг лабларингдан олган ва ҳозир ҳам ёниб турган мана шу ёлқинли оловни сўндира олмайди! У мени севади! Менинг қўлларим уни кучди, лабларим унинг лабларида титраб, нималарнидир шивирлади. У меники! Ҳа, Лотта, сен абадий меникисан!

Алберт эринг бўлса нима бўлипти? Менга нима? У фақат бу дунёдагина эр, демак, бу дунёда сени севишим, сени унинг бағридан тортиб олишга ва ўз

бағримга босишга интилишим гуноҳми? Гуноҳ? Ҳа, майли, мен бунинг учун ўзимни жазолайман. Бу гуноҳни бор илоҳий лаззати билан тотдим, ундан ҳаётини куч-қувват олдим. Ўша лаҳзадан эътиборан, сен меникисан, о, Лотта! Меникисан! Мен кетаман! Ўз отам ёнига, сенинг онанг ёнига кетаман! Мен унга ўз қайғумни сўзлаб бераман, сен келгунингга қадар у мени юпатади, сен келгач эса, мен истиқболнингга чиқаман, сени оғушимга оламан ва бир-биримизни қучганимизча Тангри нигоҳи олдида абадий бирга қоламиз.

Мен ҳаёл қилмаяпман, бу уйдирма эмас! Ўлимим олдидан ҳамма нарса ойдинлашяпти. Биз йўқ бўлмаймиз! Биз қайта топишамиз! Сенинг онангни кўраемиз! Мен уни кўраман, уни топаман ва унга, айнан сенинг киёфадошинг бўлган онангга ўз дардимни тўкиб соламан».

* * *

Соат ўн бирларга яқин Вертер хизматкорини чақириб, ундан Албертнинг қайтган-қайтмаганини сўради. Хизматкор унинг келганини, отда ўтиб кетганини ўзи кўрганини айтди. Шунда хўжайин унга қуйидаги мазмунда хатча тутқазди:

«Саёҳатга чиқиш учун тўппончангизни бериб турсангиз? Сизга доимо соғлиқ тилайман!»

Севимли Лотта ўша кечаси ёмон ухлади. Рўй беришига кўзи етмаган, аммо кўрқув ичида кутиб юрган воқеа кўз очиб юмгунча ҳал бўлди-қўйди. Ҳамиша сокин ва хотиржам вужуди қаттиқ ҳаяжон билан тўлиб-тошиб, минглаб қарама-қарши ҳис-туйғулар мусаффо қалбига бир нафас ором бермасди. Кўксига ёнаётган олов Вертернинг оғушидан ўтмадими? Эҳтимол, у, ҳозирги ҳолатини ўзига бениҳоя ишонган, беқиёс соф, ифбатли бўлган аввалги кунлари билан солиштириб, ўзидан нафратланаётгандир? Эри билан қай тарзда учрашади? Гарчи эридан яширмаса-да, барибир айтишга журъат этолмайдиган ҳодисани унга қандай

қилиб билдиради? Иккаласи ҳам узоқ жим ўтиришгач, ўзи биринчи бўлиб жимликни бузиши ва ноқулай бир ҳолатда Албертга кутилмаган воқеани баён қилиши керакми? Вертернинг келганлиги ҳақидаги хабарнинг ўзиёқ унда ёқимсиз туйғу уйғотади-ю, бу кутилмаган зарба не ҳолга соларкин? Эри бу хабарни эшитиб, хотинини қораламайди деган ўйга ишонса бўладими? Юрагидаги туғендан Албертнинг воқиф бўлишига йўл қўя олармикан? Аммо, иккинчи томондан, шу пайтгача эрининг назарида самимий ва биллурдек тоза бўлиб келган, ўз туйғуларини бирор марта яширмаган ва яширолмаган, энди шундай одам олдида муғомбирлик қила оладими? Мана шундай қарама-қарши ўйлар уни хижолат ва нотинч қилса-да, барибир, хаёли яна Вертерга қайтди – у энди Лотта учун йўқ, Лотта ундан кечолмайди ҳам, бироқ, афсуски, уни ўз холига ташлаб қўйишга мажбур. Лоттани йўқотаркан, Вертер учун ҳам ҳамма нарса бемаъни бўлиб қоларди.

Эри ва ўзи ўртасида пайдо бўлган ғов унга ҳозир канчалик оғир туюлишини ҳали тушуниб етмасди! Қандайдир яширин келишмовчилик туфайли мана шундай мулоҳазали, баъмани кишилар бири-бирдан сир яшира бошладилар. Ҳар бири ўзини ҳақ, бошқасини ноҳақ деб ўйларди. Муносабатлар шу қадар қийинлашиб ва кескинлашиб кетдики, ниҳоят, мана шу ҳал қилувчи лаҳзада тугунни ечишнинг имкони йўқ эди. Яна самимий ишонч туғилиб, уларнинг илгариги тотувлиги тикланса эди, улар ўртасида ўзаро ҳурмат ва муҳаббат қайта жонланиб, қалбларни илитса эди, балки дўстимизни қутқозишнинг имкони бўларди.

Бундан ташқари, яна бир муҳим вазият мавжуд эди. Вертернинг хатларидан аёнки, у ҳаётни ташлаб кетишга интилишини ҳеч вақт яширмаган. Алберт бу хусусда у билан тез-тез баҳслашарди. Лотта билан эри ўртасида ҳам шу тўғрида тортишув бўларди. Алберт бу тахлит ишларга кескин қарши бўлиб, табиатига хос бўлмаган асабийлик билан, бундай ниятлар

чукур ўйланмасдан енгилтаклик билан қилинишига иккиланмайман, дейишга асосли далилларим бор, деб уқтирарди, ҳатто шу ҳақда ҳазил тариқасида гапириб, ўз ишончсизлигини Лоттага ҳам билдирган эди.

Гарчи, даҳшатли манзара хаёлига келган пайтларида бу уни бир томондан тинчлантирса-да, иккинчи томондан, ҳозир ўзини азоблаётган қўрқувни эрига айтишдан чўчиб турарди.

Алберт қайтиб келганда Лотта саросима ҳолатда шошилиб унга пешвоз чиқди. Албертнинг кайфияти ёмон эди, иши ўнгидан келмаган, чунки ўша хизматчи ниҳоятда ўжар ва бачкана эди. Ёмон йўл таъбини баттар хира қилганди.

У Лоттадан ҳол-аҳвол сўради. Лотта кеча кечкурун Вертер келганлигини шошилиб хабар қилди. У хат келмадими, деб сўради, битта хат ва бир неча пакетлар хонасида стол устида ётганлигини эшитгач, ўша ёққа кетди, Лотта ёлғиз қолди. Ўзи севадиган ва ҳурмат қиладиган эри билан учрашув унинг руҳини бирмунча кўтарди. Албертдаги олижаноблик, софдиллик ва муҳаббатни ҳис этаркан, қалби бироз ором топди. Ёнига боргиси келди, қўлига ишини олиб, одатдагидек, унинг хонасига кетди. Лотта кирганда, эри пакетларни очиб ўқиш билан машғул эди. Баъзиларининг мазмуни афтидан ёқимли эмасди, Лотта ундан нималарнидир сўради, у қисқа жавоб қайтарди-да, стол ёнига ўтириб, ёзишга тутинди.

Шу тариқа улар бир соатлар чамаси ёнма-ён ўтиришди. Лоттанинг юраги борган сари қаттиқроқ сиқиларди. Алберт ўта хуш кайфиятда бўлганида ҳам, кўнглидаги гапни унга айтишга қурби етмаслигини Лотта сезарди. Ўзини қўлга олишга, кўз ёшларини яширишга уринаркан, уни янада оғирроқ ғам қуршаб олди.

Вертер хизматкорининг кириб келиши эса тамоман довдиратиб қўйди. Хизматкор Албертга хатчани узатди, Алберт бўлса, хотиржам ҳолатда Лоттага бурилиб деди:

– Тўппончани бериб юборгин. Унга саёҳатида ок йўл тилашимни айтиб кўй, – кўшиб кўйди у хизматкорга юзланаркан.

Лоттани гўё яшин ургандек бўлди, у гандираклар ўрнидан турди, фикр-хаёлини тўплаб ололмасди. Девор ёнига зўрға етиб борди, титроқ кўллари билан тўппончани олди, чангини артди, уни бергиси келмасди, агар Алберт савол назари билан қараб шоширмаганида эди, янаям имиллаган бўларди. Бирон оғиз сўз айтишга ҳоли етмасдан, машъум куролни хизматкорга тутқазди, у чиқиб кетгач, ишни йиғиштирди-да, ҳаддан ташқари ваҳима ичида ўз хонасига кириб кетди. Бор даҳшатни кўнгли олдиндан сезиб турарди. У ўзини эрининг оёқларига ташлаб, кеча кечкурун бўлиб ўтган ҳодисани – ўз гуноҳини, ўзидаги хавотирни унга айтиб бермоқчи ҳам бўларди. Бундай қилишнинг ҳам бефойдалигини тушунарди. Эрини Вертер ёнига боришга кўндира олишига деярли ишонмасди. Тушки овқат пайтида очик кўнгил бир дугонаси дарҳол нимадир сўраб кетишга келди-ю, бироқ кетмади ва овқат маҳалида суҳбатга жон киритиб ўтирди. Лотта ҳам истаса-истамаса суҳбатга аралашиб, нималарнидир гапириб, оғир ўйларни унутишга ўзида куч топишга уринди.

Хизматкори Вертерга тўппончани келтириб берди, Лотта олиб берганлигини эшитгач, Вертер уни ҳаяжон ичида олди. У вино ва нон келтиришни буюрди. Хизматкорини овқатланишга юборди-да, ўтириб ёзишга тутинди:

«Уни сен олиб бергансан, чангини артгансан, мен эса, уни тинимсиз ўпаман, ахир, унга сенинг кўлинг теккан-да! Самовий фариштам, сен ҳам менинг кароримга ҳомийлик қиляпсан! Лотта, сен менга курол тутқазяпсан, мен ажални сенинг кўлларингдан кутардим! Ҳа, мана энди уни қабул қиляпман! Хизматкоримдан батафсил сўраб олдим. Сен тўппончани узатаркансан, титраб кетдинг, ҳатто бир оғиз сўз демадинг!.. Оҳ, шўрим! Мен билан видолашмадинг ҳам!.. Наҳотки,

иккимизни абадий боғлаган ўша нарса туфайли сенинг қалбинг мен учун бекилган бўлса? Лотта! Минг йиллар ҳам ўша таассурот ўтини ўчиролмайди. Билман, ҳис этяпман: сени қайноқ муҳаббат билан севган кишини ҳеч қачон ёмон кўролмайсан».

Овқатдан сўнг у хизматкорига нарсаларни жойлаштиришни буюрди, кўп қоғозларни йиртди ва майда-чуйда қарзларни узиш учун чиқиб кетди. Кейин қайтиб келди, яна ташқарига чиқди ва ёмғир ёғаётганига қарамасдан шаҳар четидаги граф боғига йўл олди, теварак-атрофни роса айланди, кечқурун қайтиб келгач, ёзишга ўтирди.

«Вилхелм, мен дала, ўрмон ва самони охирги марта томоша қилдим. Алвидо, дўстим! Онажоним, мени кечир! Вилхелм, унга тасалли бер! Сизларга Худо ёр бўлсин! Менинг ишларим ҳаммаси жойида. Алвидо! Биз яна қайтадан қувонч билан кўришамиз!»

«Сенга яхшилик қилолмадим, Алберт, бироқ сен мени кечирасан. Оиланг тинчлигини буздим, сизларнинг ўрталарингизга ишончсизлик уруғини сочдим. Энди бунга хотима бераман! Алвидо! О, менинг ўлимим сизларга бахт келтирсин! Алберт, Алберт! Ўша фариштага бахт ато эт! Худо ҳамиша ёр бўлсин!»

Бутун кеч давомида у қоғозларни тартибга солди, кўпларини йиртиб, печкага ташлади, бир қанча пакетларни сурғичлаб, устига Вилхелмнинг манзилини ёзиб қўйди. Уларнинг ичида майда-чуйда хатлар, узук-юлуқ фикрлар ҳам бор эди, улардан баъзиларини ўзим кўрдим. Соат ўнда у печкага ўтин ташлашни ва бир шиша вино келтиришни буюрди, шундан кейин хизматкорини ухлашга жўнатди. Бунинг ҳужраси ҳам бошқа хизматкорларники сингари орқа ҳовлига қараган эди. Хизматкор эрталаб барвақт туриш учун ечинмасдан ётди: хўжайин почта отларини соат олтида келтиришади, деган эди.

«Соат ўн бирдан кейин.

Атрофимдаги ҳамма нарса осойишта, ўзим ҳам тинчман. Сўнгги сонияларда менга шунчалик куч ва осойишталик бағишлаганинг учун сендан миннатдорман, Тангрим!

Азизим, дераза олдида туриб, осмонда сузиб юрган улкан булутлар орасидан мўралаётган битта-иккита само чироқларини томоша қиялпман! О, йўқ, сизлар тушиб кетмайсизлар! Парвардигори олам сизларни ҳам, мени ҳам ўз бағрида асрайди. Мен, барча юлдузлар ичида энг севимлиси бўлган Етти қароқчини кўрялпман. Кечқурунлари ёнингдан чиқиб кетган пайтларимда, у дарвозанг устида порлаб турарди. Мен унга ҳамиша ҳеч тўймасдан тикилардим! Унда ўзимдаги мўътабар туйғунинг мукаддас рамзи ва белгисини кўрарканман, унга қўлларимни чўзардим! Яна... Оҳ, Лотта, бу ердаги ҳамма, ҳамма нарса сени эслатади! Атрофимдаги ҳамма нарса сенсан! Мен худди очкўз боладек, сенинг қўлинг теккан майда-чуйдаларни олдимга тўплаб олганман, бебаҳо дурдонам!

Азиз силуэтни эсла! Уни сенга васият қилиб қолдираман, Лотта, ўтинаман, уни авайлаб асра. Мен уни минг марталаб ўпганман, кетганимда ва уйга қайтганимда унга минг марталаб бош силкитганман.

Отанга хат ёзиб, ундан мени дафн этишга бошчилик қилишини сўрадим. Қабристоннинг дала томонидаги энг чеккасида икки туп арғувон дарахти ўсади, мени ўша ерга дафн этишсин. У дўсти хотираси хурмати буни бажара олади. Сен ҳам ундан илтимос қил. Такводор насронийлар қабри ёнида бир шўрлик бахтсизнинг жасади ётишини истамайман. Оҳ, мени йўл четига ёки танҳо водийга дафн этишларингизни, рухоний ёки дьякон¹нинг қабр ёнида фотиҳа ўкиб ўтишларини, самарияликларнинг² эса кўз ёши тўкишини истардим.

¹ Дьякон – католик черковида рухоний ёрдамчиси (тарж.)

² Самарияликлар – Фаластинда диний мазҳабга уюшган этник гуруҳ (тарж.)

Вақт бўлди, Лотта! Мутлақо сесканмасдан, ажал сархушлигини симириш учун совук, даҳшатли қадаҳни оляпман. Уни менга сен тутқазгансан, мен ҳеч иккиланмасдан ичаман! Ҳамма-ҳаммасини, тубигача! Мана, ҳаётимдаги барча умид ва истакларим амалга ошди! Хотиржам ва ҳиссиз бир ҳолатда ўлимнинг мудҳиш эшигини қоқяпман.

О, менга сен учун ўлиш бахти! Ўзимни сен учун қурбон қилиш бахти ато этилганда эди! Сенинг ҳаётингда шодлик ва осойишталикни қайта тиклаш эвазига ҳеч иккиланмай, жон деб ҳалок бўлган бўлардим! Афсуски! Ўз яқинлари учун қон тўкиш ва ўз ўлими орқали дўстларига юз карра ортиқ янги ҳаёт бағишлаш шарафи камдан-кам кишиларгагина насиб бўлади!

Лотта, мени шу кийимда дафн этишларини истайман, унга сенинг муқаддас қўлинг теккан. Отангдан ҳам шуни ўтиндим. Рухим тобут устида учиб юради. Чўнтакларимни тинтишга йўл қўйма. Мана бу пуштиранг бант, сени илк бор болаларинг орасида кўрганымда кўксингда эди... Болаларни мен учун ўпиб қўй ҳамда уларга бахтсиз дўстларининг қисмати ҳақида сўзлаб бер. Жонгиналарим! Улар ҳозир ҳам мени ўраб туришибди! Оҳ, сенга қанчалик интилардим. Шу бантни ҳам мен билан бирга кўмсинлар. Сен уни туғилган кунимда ҳадя этгандинг! Мен буларга ҳеч тўймасдим!..

Оғир бўл! Ўтинаман сендан, оғир бўл!..

У ўқланган... Соат ўн иккига занг урди! Майли, шундай бўлсин! ... Лотта! Лотта!.. Алвидо! Алвидо!..»

* * *

Кўшнилардан бири порох портлаганини кўрган ва ўк овозини эшитган, лекин шу заҳотиёқ ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолган, бунга аҳамият бермаган.

Эрталаб соат олтида хизматкор шам кўтариб киради. У хўжайинининг ерда ётганини, тўппонча ва

конни кўради. У Вертерни чакиради, туртади: жавоб йўқ, хириллаш эшитилади, холос. У докторга, Албертга югуради.

Кўнғирок товушини эшитганда, Лоттани титрок камраб олади. У эрини уйғотади, иккаласи ҳам ўринларидан турадилар. Хизматкор фарёд кўтариб, бўлган ҳодисани айтади. Лотта Албертнинг оёғи остига беҳуш йиқилади...

Доктор бахтсиз бечора ёнига етиб келганда, у ерда ётарди, тузалишига умид йўқ эди, томири ҳамон урар, лекин танаси деярли совуган эди. У ўнг кўзи устидан миясига ўқ узган, мияси отилиб чиққанди. Кўл томирини кесишди, қон отилиб чиқди, у бўлса ҳамон нафас оларди.

Оромкурси суянчиғига теккан қондан билиш мумкин эдики, у стол ёнида ўтирганча ўқ узган, кейин полга қулаб тушган ва талвасада оромкурсига урилган. У орқаси билан деразага суяниб, бутунлай ҳолсиз ётарди. Оёғида этик, устига сариқ нимча, кўк фрак кийган.

Бутун уй, бутун маҳалла, бутун шаҳар ҳаяжонга тушди. Вертерни тўшакка ётқизиб, пешонасини боғлаб қўйишди. У кимир этмас, юзи мурданикидек эди. Ўпкаси гоҳ сусайиб, гоҳ яна кучайиб, даҳшатли хирилларди. Жони узилиш олдида эди.

Винодан фақатгина бир стакангина ичилган, стол устида «Эмилия Галотти»¹ очик ётарди.

Кекса амтман хабар топган заҳоти отда жадал етиб келди ва аччиқ-аччиқ йиғлаб, жон бераётган кимсани ўпди. Кетидан катта ўғиллари келишди, кучли изтироб ичида тўшак ёнига тиз чўкиб унинг қўллари, лабидан ўпишарди. Вертер жуда яхши кўрадиган энг каттаси эса, унинг жони узилгунча лабларига ёпишиб олди, кейин болани зўрға ажратиб олишди. Кундуз соат ўн

---

¹ «Эмилия Галотти» (1772) – буюк немис ёзувчиси Г.Е. Лессинг асари, бу асарни Вертер ўз туйғуларига мос келгани учун кўп муталаа қилган (тарж.)

иккида Вертер оламдан ўтди. Амтманнинг ҳозирлиги ва у кўрган чора-тадбирлар кўнгилларни тинчитди. Унинг кўрсатмасига кўра, Вертерни кечаси соат ўн бирларга яқин, ўзи истаган ўша жойга дафн этишди. Қария ўғиллари билан тобут ортида кетди. Алберт боролмади: Лоттанинг аҳволи оғир эди. Тобутни ҳунармандлар кўтариб боришди. Руҳонийлардан бирортаси ҳам уни кузатиб бормади.